

HOOFSTUK I

DIE DOEL, AARD EN OMVANG VAN DIE ONDERSOEK

1. INLEIDING

Volgens 'n onlangse kalibrering en ontleding van radiokoolstofdatums het die Ystertydperk suid van die Limpoporivier waarskynlik nie voor 400 n.C. 'n aanvang geneem het nie (Vogel 1995:109). Die meeste navorsers is van mening dat die aanvang van die Ystertydperk in die suide met die aankoms van nuwe bevolkingsgroepe uit die noorde saamgeval het wat heel waarskynlik Bantoesprekend was. Oor die presiese verspreidingsroetes of 'strome' waarlangs hierdie groepe die subkontinent binnebeweeg het, bestaan daar egter nog geen eenstemmigheid nie (kyk Evers 1981:69, 71; Huffman 1979:235-237, 1982:134-138, 148; Maggs 1984:331; Maggs & Whitelaw 1991:14-16; Phillipson 1977:210-230, 1993:198-201).

'n Uiteensetting van die ontplooiing van die vroeë fase van die Ystertydperk val buite die bestek van hierdie studie. In die meeste vroeëre publikasies word daar tussen 'n Vroeë en 'n Latere Ystertydperk onderskei en word die chronologiese skeidslyn tussen hierdie twee fases op ongeveer 1000 n.C. gestel (Inskeep 1978:132; Maggs 1984:344; Phillipson 1977:153, 199). Hiervolgens word die aanvang van die tweede millennium n.C. deur die verskyning van nuwe potwerkstyle gekenmerk wat weer eens op die binnekoms van nuwe Bantoesprekende migrante uit die noorde dui. Onlangse navorsing het egter aangetoon dat die prentjie baie meer kompleks is, dat daar in veral die Noordelike Provinsie 'n groter mate van kulturele kontinuïteit gedurende die Ystertydperk was, dat die afsnypunt tussen die Vroeë en die Latere Ystertydperk nie oral saamgeval het nie en dat migrasies nie slegs vanuit die noorde na die suide plaasgevind het nie, maar ook omgekeerd (kyk Denbow 1986:24-25; Hall 1987a:14; Huffman 1978:20; Loubser 1989:54-59). Die verskillende kultuurchronologieë berus in 'n groot mate op die wyse waarop potwerkvoorbyfsels geanaliseer en geklassifiseer word (kyk Hall 1990:70). Hieroor is daar min eenstemmigheid onder argeoloë; trouens, volgens Martin Hall (1984:270) kan selfs die uitgangspunt bevraagteken word dat potwerkstyl wel diagnosties van etniese of taalkundige groeperinge is en as sleutel tot die identifikasie van migrasies gedurende die Ystertydperk kan dien.

In 'n meer onlangse weergawe van hierdie tweeledige indeling word daar aangevoer dat die chronologiese skeidslyn tussen die Vroeë en die Latere Ystertydperk in KwaZulu/Natal met die verskyning van die Blackburnpotwerktradisie in die elfde eeu n.C. verband hou. Hiervolgens is daar in hierdie gebied 'n totale breuk tussen die potwerktradisie van die Vroeë Ystertydperk, waarvan Ntshokane die laaste fase of 'uitdrukking' was (kyk Maggs 1980:3), en dié van die daaropvolgende Blackburn. Na bewering lui die aanvang van laasgenoemde die Latere Ystertydperk en die voorgeskiedenis van die Nguni in 'n soortgelyke breuk word vir ietwat later in groot dele van die voormalige Transvaal gepostuleer waar 'n nuwe potwerktradisie, bekend as Moloko, na bewering teen die einde van die dertiende eeu n.C. verskyn en die Vroeë Ystertydperkpotwerktradisie vervang, waarvan die Eiland-Broadhurst-, Kgopolwe- en K2-Mapungubwevariante die derde en laaste fase verteenwoordig. Daar word aangevoer dat hierdie nuwe potwerktradisie deur die voorouers van die histories bekende Sotho-Tswana suid van die Limpopo ingebring is en van noordoos na suidwes in die Suid-Afrikaanse binneland versprei het. Na bewering lê die oorsprongsgebied van albei hierdie migrasies, dit wil sê van sowel die Nguni as die Sotho-Tswana, in Oos-Afrika, en wel in die noorde van Mosambiek of die suide van Tanzanië (Evers 1988:129; Huffman 1989:173).

Evers (1981:98) se keuse van die term Moloko om na terreine met die tipiese potwerk van die nuwe 'Sotho-Tswana'-intrekkers te verwys, berus op die stelling van die antropoloog H.O. Mönnig dat dit die ou Pediwoord vir stam verteenwoordig. Volgens Mönnig (1967:243-244; kyk ook Ziervogel & Mokgokong 1975:770) het *molokô*¹ dieselfde stam of wortel as *lelokô*, die Pediwoord vir linie, en gee die woord 'n gepaste beskrywing van die wyse waarop stamme deur segmentering of afsplitsing van linies ontstaan het. Evers (1981:98) is van mening dat die suidwaartse migrasie en verspreiding van die Sotho-Tswana argeologies deur terreine van die sogenaamde Molokotradisie weerspieël word. Die kenmerkende potwerkversieringstyl van die vroeë fase van die Molokotradisie is bande met ingesnyde of gestempelde motiewe, dikwels met onversierde bande tussenin wat met grafiet of oker swart of rooi gekleur is (Loubser 1989:56). Versieringsmotiewe sluit veral boë ('arcades') en chevrons in (Evers 1981:98). Volgens Evers (1981:98) kan daar ook 'n tweede fase van die Molokotradisie onderskei word wat na ongeveer 1600 n.C. voorgekom het en met die talle klipbouvale van die Suid-Afrikaanse binneland geassosieer word. In Mpumalanga (voorheen Oos-Transvaal) staan hierdie streeksvariant van die Latere Moloko as die Marateng bekend na aanleiding van navorsing wat deur Collett (1979) op 'n klipbouvalekompleks oos van die Badfonteinvallei naby die rant Marateng gedoen is. Die polichrome bande van die Vroeë Moloko kom ook in die Maratengvariant van die latere fase voor, dikwels tesame met 'n 'line of stabs just below the rim or a line of stabs below the rim and an incised arcade on the shoulder' (Evers 1981:101).

In teenstelling met Evers, beweer R.J. Mason (1983:261) dat die potwerkgetuie en vestigingsdata van die Noordwesprovinsie en Gauteng (in die besonder die gebiede voorheen bekend as Wes- en Suid-Transvaal) op kulturele kontinuïteit vanaf die vroegste Ystertydperknedersetting by Broederstroom naby Brits tot en met die einde van die Ystertydperk in die vroeë negentiende eeu dui. Hiervolgens kan die Sotho-Tswana dus hul wortels tot die Vroeë Ystertydperk terugvoer en is geen migrasie nodig om veranderinge in die argeologiese rekord te verklaar nie (kyk ook Hall 1987b:15). Mason (1986:46) neem hierdie standpunt in ondanks die feit dat hy geen terreine tussen ongeveer 600 n.C. en 1200 n.C. in sy navorsingsgebied opgespoor het om die beweerde kulturele kontinuïteit te bevestig nie. Die Sotho-Tswanaherkomslyn word deur Mason (1986:25-26, 46) as die 'Oori'-tradisie getipeer en in 'n Vroeë, Middel- en Latere Ystertydperkfase verdeel, met verskeie streeksvariante vir laasgenoemde twee fases. Die naam 'Oori' is 'n verdraaiing van die Tswananaam *Ódi* vir die Krokodilrivier, wat volgens Mason die bakermat van die Sotho-Tswana in die voormalige Noordwes- en Wes-Transvaal gevorm het. Die verwronge vorm 'Oori' is dikwels deur vroeë reisigers, soos onder andere Andrew Smith (Lye 1975:258) en William Cornwallis Harris (1852:356), gebruik om na die Krokodilrivier te verwys.

Mason se standpunt oor die verband tussen die Sotho-Tswana en die argeologiese nalatenskap van die Vroeë Ystertydperk het nie navolging onder Ystertydperkargeoloë gevind nie. Die meeste gaan ook akkoord met Evers (1981:98, 1984:236, 241) se omskrywing dat die Molokotradisie nie net in die Noordwesprovinsie, Gauteng en Mpumalanga voorgekom het nie, maar oral waar die Sotho-Tswanataalgroep in historiese tye aangetref is, dit wil sê ook in dele van die Noordelike Provinsie, Noord-Kaap, Vrystaat en Botswana (kyk Dreyer 1992:264; Loubser 1989:56; Van Waarden 1991:6).

¹ Ten einde die korrekte uitspraak en betekenis te verseker, is die middellae vokale [ɛ] en [ɔ] in die transkripsie van Tswana-, Noord-Sotho- en Suid-Sothowoorde met behulp van kappies respektiewelik as /ê,ô/ weergegee. Hoewel daar in die praktiese ortografie van genoemde tale nie van kappies in die skryf van inheemse plek- of persoonsname gebruik gemaak word nie (kyk Louwrens 1994:6), is hierdie diakritiese teken wel aangedui en die name kursief gedruk waar die korrekte uitspraak bepaal kon word of waar taalkundige kwessies ter sprake was.

Die sogenaamde Middel-Ystertydperkterreine wat deur Mason in die distrik Rustenburg ondersoek is, deel Evers (1984:241) by die Vroeë Moloko in. Navorsing oor die Molokotradisie het tot dusver veral op die klipbouvalkomplekse van die latere fase van die Latere Ystertydperk gefokus. Hoewel die term Moloko destyds nog nie in gebruik was nie, is Maggs (1976) se studie van die Ystertydperkgemeenskappe van die suidelike Hoëveld die mees gedetailleerde streekondersoek van hierdie kultuurkompleks. Pistorius (1984, 1992, 1994, 1996, 1997c) se studie van Molokwane, die vroeëre hoofsetel van die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau op Selonskraal 317 JQ naby die teenswoordige Rustenburg, verteenwoordig weer die omvattendste studie van 'n enkele Tswanaterrein uit die eindfase van die Molokotradisie van die Latere Ystertydperk.

Uit die voorafgaande is dit duidelik dat hoewel daar verskil van mening oor die oorsprong van die Moloko- of 'Oori'-tradisie bestaan, dit wil sê of dit plaaslik uit die Vroeë Ystertydperk ontwikkel het en of dit 'n Latere Ystertydperkmigrasie na Suid-Afrika verteenwoordig, sowel Mason as Evers dit eens is oor die verbintenis tussen die Sotho-Tswana en 'n reeks terreine met 'n kenmerkende polichrome potwerk wat tot so vroeg as die dertiende eeu n.C. terugdateer. Dit is op hierdie latere fase van die Ystertydperk dat die onderhawige studie fokus.

2. TERREINAFBAKENING EN NAVORSINGSDOELWITTE

Die ondersoekgebied sluit die suidoostelike en sentrale dele in van wat in historiese tye as die distrik Marico bekend sou staan en tans deel van die sentrale streek van die provinsie Noordwes uitmaak (kyk kaart 1). Die navorsingsgebied, wat ten tye van die formele aanvang van die ondersoek in 1989 deel van die toenmalige Wes-Transvaal uitgemaak het, word noukeuriger in die bespreking van die omgewing en die vindplekopname in hoofstuk III afgebaken en beskryf. Soos bekend is, het groot dele van die negentiende-eeuse distrik Marico in resente tye deel van Bophuthatswana uitgemaak totdat laasgenoemde in 1994 ontbind en by die Noordwesprovinsie ingedeel is. Op grond van verskeie praktiese, administratiewe en logistiese oorwegings is daardie dele van die historiese distrik Marico wat by die destydse Bophuthatswana ingelyf was, nie tydens die argeologiese verkenning ondersoek nie. Kennis is egter geneem van die reeds beskrewe argeologiese reste wat daarin voorkom, soos dié op die plaas Buispoort 22 JO, waarna hieronder in afdeling 4 verwys word. Na gelang die navorsing gevorder het, is besluit om ook die deel van die distrik Marico noord van Enselsberg van die argeologiese veldopname uit te sluit ten einde die reeds uitgestrekte navorsingsgebied verder te beperk. Die oorblywende area van die distrik kan breedweg as die suidoostelike en sentrale deel van Marico omskryf word (kyk Breutz 1953:4, 12-15). Die deurslaggewende kriterium by die afbakening van die gebied wat argeologies verken sou word, was deurgaans dat dit moes saamval of oorvleuel met die gebied waarvan die voor- en vroeë geskiedenis in die opgetekende mondelinge oorleweringe van veral die Hurutshe, 'n stamgroepering onder die Tswana, asook kontemporêre dokumentêre getuienis oor die vroeë negentiende eeu, aangeraak word.

Volgens Fagan (1996:23-26) kan daar benewens 'n strewe na 'n beter begrip van die vorming van die argeologiese nalatenskap of rekord, 'n verdere drie hoofdoelstellings in argeologiese navorsing onderskei word, naamlik die rekonstruksie van kultuurgeskiedenis, die rekonstruksie van eertydse leefwyses en die studie van kultuurprosesse. Hoewel laasgenoemde drie doelstellings mekaar aanvul, en navorsers in die praktyk dikwels tegelykertyd aan meer as een aandag gee, word daar tog aanvaar dat die verklaring van kultuurprosesse (die 'hoekom') logies volg op die samestelling van 'n kultuurhistoriese raamwerk (die 'wat, wanneer en waar') en die rekonstruksie van die leefwyse (die 'hoe') (Knudson 1978:5-6; Thomas 1989:142). Aangesien min oor die argeologiese rekord van

Suidoos- en Sentraal-Marico gedurende die Latere Ystertydperk bekend was, het hierdie verkennende studie as *eerste en hoofnavorsingsdoelwit* op die samestelling van 'n kultuurhistoriese raamwerk vir die Latere Ystertydperk in Suidoos- en Sentraal-Marico gefokus. Hierdie kultuurhistoriese raamwerk of kultuurchronologie berus op 'n streekopname en verkenning van argeologiese vindplekke, die lokalisering van woonplekke van die Hurutshe en ander Tswanastamme in die navorsingsgebied wat in mondelinge oorleweringe en geskrewe bronne vermeld word, asook toetsopgrawings op geselekteerde terreine ten einde dateerbare materiaal in te samel met die oog op die bepaling van 'n vestigingschronologie. Dit behels ook die herevaluering en herinterpretasie van die bestaande argeologiese inligting oor die gebied, asook uitsluitel oor die kwessie in watter mate die kulturele fases wat vir die Latere Ystertydperk in omliggende gebiede onderskei is, ook vir die suidoostelike en sentrale deel van Marico geld.

'n Tweede navorsingsdoelwit is die rekonstruksie van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners van Suidoos- en Sentraal-Marico aan die hand van die inligting wat uit die argeologiese vindplekopname, die opgegraaft materiaal, mondelinge oorleweringe en dokumentêre getuieis verkry is. In die geheel gesien, is gemeenskappe uit die Suider-Afrikaanse Ystertydperk deur gevestigde nedersettings, die beoefening van akkerbou en veeteelt, metaalbewerking, asook die grootskaalse vervaardiging van potwerk, gekenmerk. Hoewel sommige argeoloë tereg daarop wys dat die term Ystertydperk onbevredigend is omdat dit onder andere te veel klem op slegs een faset van 'n komplekse bedryfslewe plaas, en hulle dit dus vermy en verkies om in stede daarvan bloot na 'agriculturists' of 'farming communities' van die laaste twee millennia in Suider-Afrika te verwys (kyk Maggs 1992:131; Pwiti 1996:3), bly die begrip Ystertydperk as oorkoepelende benaming vir hierdie voorhistoriese periode steeds bruikbaar.

Ten opsigte van die navorsingsgebied sluit die rekonstruksie van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners aspekte soos woonstrukture, vestigingspatroon, sosio-politieke organisasie, veeteelt, jag, akkerbou, metaalbewerking en handel in. Wat die argeologiese vondste betref, is daar grootliks op die analyses van vakspecialiste gesteun ten opsigte van die fauna-, flora- en metaaloorblyfsels. Slegs die hoofbevindinge van hierdie spesialisverslae word vermeld, aangesien die volledige analyses in gesamentlike publikasies verskyn het (kyk Miller, Boeyens & Küsel 1995) of in die vooruitsig gestel word. By die interpretasie van die argeologiese vondste is daar ook van analogieë gebruik gemaak wat op etnografiese inligting gebaseer is wat in die loop van hierdie eeu onder die Tswana ingesamel is. Etnografiese analogieë berus op die veronderstelling dat indien bepaalde argeologiese vondste sekere ooreenkomste vertoon met artefakte, strukture of verskynsels wat in historiese of kontemporêre etnografiese verslae beskryf is, hulle waarskynlik ook ander kenmerke sal deel wat dieselfde funksie vervul het. Hoewel alle etnografiese analogieë steeds met omsigtigheid bejeën en aan die hand van die argeologiese data getoets moet word, word dit allerweë as die mees algemeen gebruikte hulpmiddel in argeologiese interpretasies beskou (Ascher 1970:248). Die betroubaarheid daarvan word veral hoog aangeslaan in gevalle waar daar 'n direkte historiese verband is tussen die argeologiese komplekse wat bestudeer word en die historiese of etnografiese bekende inwoners van die gebied (Huffman 1996a:8-13, 212; Lane 1996:53). Sodanige benutting van etnografiese inligting, wat as die 'direkte historiese benadering' bekend staan, is van toepassing op die navorsingsgebied, aangesien 'n direkte kulturele en etniese verband tussen die Latere Ystertydperk- en die historiese bekende Tswanabewoners van Suidoos- en Sentraal-Marico bewys kan word.

Ofskoon 'n studie van kultuurprosesse nie 'n primêre navorsingsdoelwit was nie en waarskynlik 'n meer uitgebreide argeologiese ondersoek vereis, word die patrone van sosio-kulturele verandering en/of kontinuïteit wat in die argeologiese rekord waargeneem is, nietemin gedokumenteer en bespreek. Voorlopige verklarings word byvoorbeeld aan die hand gedoen vir die veranderinge in die vestigingspatroon en woonstrukture wat veral tydens die latere fase van die sogenaamde Moloko- of 'Oori'-tradisie voorgekom het en reeds deur ander navorsers opgemerk is, waaronder die toenemende gebruik van klip as boumateriaal en die sametrekking van die Tswana in groot nedersettings teen die einde van die Ystertydperk en met die aanbreek van die *difaqane* (kyk Hall, Simon 1996:5-6; Huffman 1986a:292).

Ten opsigte van die chronologiese beginpunt van hierdie studie word daar nie beoog om uitsluitel te gee oor die kwessie of die Vroeë Molokobewoners van Marico se oorsprong tot die plaaslike Vroeë Ystertydperkbewoning teruggevoer kan word en of die Sotho-Tswana eers in die tweede millennium n.C. suid van die Limpopo inbeweeg het nie. Sodanige vraag kan slegs beantwoord word indien 'n wyer geografiese gebied bestudeer word. Die afsnypunt vir hierdie studie is 1832, die datum waarop die Hurutshe tydens die *difaqane* finaal deur die Ndebele van Mzilikazi onderwerp en tydelik uit Marico verdryf is (Rasmussen 1978:98-104). Daar is tans juis 'n toenemende belangstelling in die laat agtiende- en vroeë negentiende-eeuse geskiedenis van suidelike Afrika, soos onder meer blyk uit die debat en polemieë oor die *difaqane* en die periode wat dit voorafgegaan het (kyk Hamilton 1995). Dit val ook saam met 'n opbloei in histories-argeologiese navorsing, veral in verband met die vroeë Kaapse koloniale nedersetting (kyk Hall & Markell 1993). Daar is reeds lankal daarop gewys dat die bydrae van die argeologie noodsaaklik is om 'n geheelbeeld van die Suid-Afrikaanse verlede te vorm, maar dat die resultate van argeologiese navorsing dikwels ontoeganklik vir historici en diegene is wie se voorgeskiedenis juis nagevors word (Du Bruyn 1983:38). Boonop het dit argeoloë meesal aan die nodige historiese agtergrond of opleiding ontbreek om die beskikbare dokumentêre bronne behoorlik te benut en met die argeologiese data te integreer.

Een van die wyses waarop argeologiese kennis meer relevant gemaak kan word, is om temas en tydperke te bestudeer ten opsigte waarvan dit moontlik is om die argeologiese oorblyfsels met histories bekende groeperinge te verbind. Dit geld veral die argeologiese rekord van die afgelope 500 jaar waarvoor daar nie alleen deels dokumentêre getuienis bestaan nie, maar ook heelwat opgetekende mondelinge oorleweringe. 'n Vollediger begrip van die historiese prosesse en kragte waaraan die Hurutshe en ander Tswanagemeenskappe aan die einde van die Latere Ystertydperk en op die vooraand van die *difaqane* onderworpe was, is slegs moontlik indien hierdie historiese gebeurtenisse binne die breër konteks van die voorafgaande ontwikkelings ondersoek word. So beskou, kan die term historiese argeologie uitgebrei word om nie alleen die koloniale besettingsperiode aan die Kaap nie, maar ook die latere voorgeskiedenis van die inheemse groepe van die binneland van Suid-Afrika in te sluit. Die potensiaal om die latere voorgeskiedenis van die Sotho-Tswana deur middel van die kombinerings van argeologiese, mondelinge en dokumentêre bronne te ontrafel, is reeds in Maggs (1976) se omvattende ondersoek na die Latere Ystertydperk op die suidelike Hoëveld gedemonstreer.

3. TEORIE EN METODIEK

Hoewel min Suid-Afrikaanse Ystertydperkargeoloë 'n uitvoerige of eksplisiete uiteensetting gee van die paradigma waarbinne hulle hul navorsing aanpak, kan daar stellig aanvaar word dat almal op die een of ander wyse beïnvloed is deur die teoretiese en metodologiese ontwikkelings wat veral sedert

1960 met die ontstaan van die sogenaamde 'Nuwe Argeologie' plaasgevind het. Die 'Nuwe Argeologie' met sy logies-positivistiese benadering was 'n teenreaksie op die kultuurhistoriese paradigma met sy beskrywende, induktiewe werkswyse.² Die kultuurprosesbenadering, wat kenmerkend van die 'Nuwe Argeologie' was, het klem op 'n deduktiewe werkswyse, die duidelike formulering van hipoteses en probleemstellings en die sistematiese verklaring van prosesse van kultuurverandering, eerder as die blote beskrywing van kultuurverskynsels, geplaas.

Die sterk klem van die vroeë prosessualiste, die sogenaamde funksioneel-prosessualiste aldus Renfrew en Bahn (1996:449), op die soeke na eksakte wetmatighede en argeologiese verklaringsmodelle het egter ook teenkating van verskeie argeoloë ontlok. Dit het gelei tot die ontstaan van nuwe denksstrome wat as 'postprosessueel' omskryf is en gekenmerk word deur vertakkinge soos strukturele argeologie, kritiese of historiese materialistiese benaderings, kontekstuele argeologie en die kognitiewe benadering. Volgens Renfrew en Bahn (1996:469, 471) het daar uit hierdie kritiek op die oorspronklike kultuurprosesbenadering, asook uit die wisselwerking tussen die verskillende denkskole, 'n nuwe sintese of paradigma ontstaan wat deur hulle as kognitief-prosessuele argeologie getipeer word. Benewens 'n waardering vir die deeglike empiriese beskrywings van die ou kultuurhistoriese benadering en die sterk klem op hipotese- of probleemformulering van die funksioneel-prosessualiste, benadruk die nuwe sintese ook die kognitiewe en simboliese aspekte van materiële kultuur, die belangrikheid van ideologie versus ekonomiese kragte, en die rol van die individu in die verklaring van die argeologiese rekord. Daar is ook 'n groter begrip vir historiese verduidelikings in die argeologie en 'n verwerping van 'n ekstreme positivistiese wetenskapsbeskouing waarvolgens die formulering van universele wette 'n einddoel is en feite as objektief en onafhanklik van teorie beskou word. Daar word aanvaar dat argeoloë nie losgemaak kan word van hul omgewing nie en dat die sosiale en ideologiese konteks waarin hulle navorsing doen, hul objektiwiteit en interpretasies sal beïnvloed.

In die oorweging van die onderskeie benaderings wat hierbo vermeld word, en met inagneming daarvan dat daar ten spyte van fundamentele verskille ook heelwat raakpunte tussen die verskillende paradigmas is, is veral aansluiting by die kontekstuele benadering gevind waarvan Ian Hodder (1986) die vernaamste eksponent is. 'n Belangrike uitgangspunt van hierdie benadering is dat hoe meer inligting oor die totale konteks van 'n argeologiese vonds, struktuur, terrein of periode beskikbaar is, hoe vollediger die interpretasie van die betekenis daarvan sal wees, ongeag watter teoretiese konsepte gebruik word. Volgens Hodder (1986:142-143) word beskrywing dikwels onnodig skerp met verklaring gekontrasteer, aangesien 'n bevredigende verklaring soms weinig meer behels as 'n beskrywing van die totale konteks van die data, gebeure of prosesse wat ondersoek word. Dit is deels om hierdie rede dat historiese argeologie die moontlikheid van 'n meer genuanseerde vertolking van die materiële kultuuroorblyfsels inhou, op voorwaarde dat die verband tussen die geskrewe konteks en die argeologiese konteks aangetoon word. Soos Hodder (1986:141) dit stel: 'It is partly for this reason that historical archaeology is an "easier" approach. Here the data are richly networked, much survives, and there are many leads that can be followed through ... The same problems remain - of having to define whether the written context is relevant to the other contexts (e.g. archaeological layers) and of deciding whether similarities between two contexts (written and non-written) imply the same or different meanings.'

² Dit is nietemin interessant dat ten spyte van die dominante rol van die kultuurprosesbenadering, asook die stigmatisering van die kultuurhistoriese benadering deur die 'Nuwe Argeologie', daar in 'n onlangse studie van ongeveer 200 argeoloë verbonde aan Britse universiteite bevind is dat minstens 50% nog binne die raamwerk van die tradisionele of kultuurhistoriese paradigma funksioneer (Thomas 1995:349).

Dit blyk duidelik uit die volgende stelling van die bekende Kanadese argeoloog, Bruce Trigger (1989:377), dat 'n interdisiplinêre studie van die Latere Ystertydperk in Suidoos- en Sentraal-Marico volkome in ooreenstemming met die kontekstuele benadering is: 'This humanistic outlook also reinforces the view that it is reasonable to employ a direct historical approach and to use non-archaeological sources of data, such as oral traditions, historical linguistics and comparative ethnography, in order to produce a more rounded picture of prehistoric cultures and to rule out alternative explanations that archaeological data alone might not be able to exclude. The employment of all possible sources of data and the search for congruence among these data sets may be regarded as an extension of Hodder's contextual approach and an important means of gaining insights into the significance of archaeological findings.' 'n Kontekstuele studie van die Latere Ystertydperk in Suidoos- en Sentraal-Marico behels 'n sintese van en verbandlegging tussen hoofsaaklik drie inligtingsbronne of datakontekste, te wete die argeologiese reste (materiële kultuur), die opgetekende mondelinge oorleweringe van veral die Hurutshe en tydgenootlike dokumentêre getuienis.

Daar word veronderstel dat die verklarings en gevolgtrekkings wat op grond van hierdie drie soorte gegewens aangebied kan word, meer bevredigend behoort te wees as dié wat op net een datakonteks sou berus. James Deetz (1988:363, 367) se stelling in verband met die wisselwerking tussen dokumentêre en materiële getuienis in historiese argeologie kan ook op die studie van die Latere Ystertydperk in Suid-Afrika van toepassing gemaak word, mits dit uitgebrei word om mondelinge oorleweringe daarby in te sluit: 'In the nonexperimental sciences (if archeology is indeed a science), precise certainty is rarely achieved. Rather, research takes the form of gradual refinement of explanation, as more and more factors are incorporated into the construction of the past that one is attempting to create. In historical archeology, this refinement is best accomplished by maintaining a balance between the documentary and the material evidence, being always mindful that, to be a productive exercise, the results should provide a more satisfactory explanation than would be forthcoming from either set of data alone.' As sodanig is hierdie studie dus nie alleen daarop gerig om meer lig op 'n segment van die voor- en vroeë geskiedenis van 'n bepaalde gebied, periode of historiese groep te werp nie, maar ook om terselfdertyd as voorbeeld te dien van die wyse waarop die Latere Ystertydperk aan interdisiplinêre navorsing onderwerp kan word.

Die benutting van mondelinge oorleweringe, dokumentêre getuienis en etnografiese bronne in die argeologiese studie van die latere voorgeskiedenis van die Sotho-Tswana is geensins nuut nie. In sy studie van die Latere Ystertydperk op die suidelike Hoëveld sluit Maggs (1976) 'n oorsig van die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Suid-Sotho en die vroeë dokumentêre gegewens oor die Vrystaat in, maar beklemtoon dat hy vanweë die soms teenstrydige en onvolledige inligting daarin vervat, slegs in 'n beperkte mate daarin kon slaag om die klipmuurterreine met historiese bekende groepe soos die Taung, Kubung, Tlokwa, Kwena en die Fokeng te verbind. Ook in die geval van Molokwane is opgetekende mondelinge oorleweringe en etnografiese gegewens oor die Tswana benut om die verband van hierdie klipbouvalkompleks met die Bakwena ba Modimosana ba Mmatau te bevestig en die uitleg van die nedersetting te interpreteer (Pistorius 1992, 1996). Meer onlangs het Pistorius (1997a, 1997b) ook van tydgenootlike reisbeskrywings gebruik gemaak in 'n poging om sogenaamde Matebele- of Ndebeleterreine uit die *difaqane*-periode in die omtrek van Rustenburg te lokaliseer. Soos in afdeling 4 hieronder en veral in hoofstuk IV aangetoon sal word, het ook Mason (1986) onsuksesvol op dokumentêre bronne gesteun om die ruïnes van Kaditshwene, die hoofsetel van die Hurutshe aan die einde van die Ystertydperk, in Marico op te spoor.

In Loubser (1991) se studie van die etniese geskiedenis van die Venda in Soutpansberg is die data oor potwerkstyl en vestigingsuitleg wat deur die argeologiese ondersoek opgelewer is, met die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Venda en die linguistiese data oor die verband tussen Venda, Noord-Sotho en Shona gekorreleer. Mondelinge oorleweringe is ook deur Loubser (1994) in sy argeologiese ondersoek na en rekonstruksie van die voorgeskiedenis van die Noord-Ndebele in die omgewing van Pietersburg benut. Ook Schoeman (1997) se rekonstruksie van die etniese geskiedenis van die Ndzundza berus op 'n studie van argeologiese terreine in die Steelpoortriviervallei wat op grond van opgetekende mondelinge oorleweringe en negentiende-eeuse dokumentêre getuïenis geïdentifiseer en gedateer is. In al drie studies is die argeologiese data primêr gebruik om die oorleweringe, dokumentêre getuïenis of die linguistiese data te toets of te verifieer, maar die indruk word gelaat dat die argeologiese data eerder in die keurslyf van die ander inligtingsbronne gedwing is. Lane (1996:57-58) se kritiek dat Suid-Afrikaanse Ystertydperkargeoloë geneig is om op 'n onkritiese wyse van etnografiese bronne in die samestelling van analogieë gebruik te maak, kan in 'n groot mate ook op die benutting van opgetekende mondelinge oorleweringe en dokumentêre bronne as hulpmiddels in argeologiese interpretasies van toepassing gemaak word. Omdat die ander inligtingsbronne selde krities ontleed en gekontekstualiseer word, wyk die argeologiese interpretasie dikwels weinig af van die gevolgtrekkings wat op die ander datareëse gebaseer is. Voorts lewer genoemde drie studies bewys van die probleme rondom die gebruik van potwerk in die bepaling van kulturele herkoms of etnohistoriese verband. Loubser (1994:139-140) het byvoorbeeld bevind dat die Noord-Ndebele in die omgewing van Pietersburg hoofsaaklik Letabapotwerk vervaardig het, wat in die argeologiese rekord by uitstek met die Venda in Soutpansberg verbind word. Dit staan in kontras met Jan Aukema se gevolgtrekking dat die Noord-Ndebele in die Waterberg onversierde potwerk vervaardig het (kyk Huffman 1990:117). Daarteenoor het Schoeman (1997:204-206) vasgestel dat die Ndzundza, 'n Suid-Ndebelegroep, Molokopotwerk vervaardig het wat nie van dié van die Pedi onderskei kon word nie, maar dat die Nguniherkoms van die bewoners van die argeologiese terreine in die Steelpoortriviervallei slegs op grond van die uitleg van die nedersettings en die vorm van die woonstrukture bevestig kon word.

In hierdie studie word daarna gestreef om al drie inligtingsbronne, naamlik die opgetekende mondelinge opgetekende oorleweringe, die tydgenootlike dokumentêre getuïenis en die argeologiese data, op sigself krities te ontleed, voordat daar tot sintese en korrelasie oorgegaan word. Die metodologiese oorweginge wat geld by die ontleding van mondelinge oorleweringe en skriftelike getuïenis word in afdeling 5 van hierdie hoofstuk bespreek. Die toepaslike argeologiese veldwerkmetodes word in hoofstuk III en V uiteengesit. Voorlopig is dit voldoende om te beklemtoon dat aangesien hierdie 'n verkennende studie is van 'n gebied wat argeologies grootliks onbekend was, maar waarvoor ook ander inligtingsbronne beskikbaar is, daar na 'n uitgebreide vindplekopname slegs beperkte opgrawings gedoen is om die argeologiese terreine en vondste te kontekstualiseer. Al die ingesamelde materiaal en dokumentasie is ingevolge 'n permit van die Raad vir Nasionale Gedenkwaardighede in die *Museum vir Antropologie en Argeologie* van die Universiteit van Suid-Afrika in Pretoria opgeneem.

4. VROEÛRE ARGEOLOGIESE NAVORSING IN MARICO

Soos hierbo aangedui is, is kennis van die vroeëre navorsing oor die Ystertydperk in Marico noodsaaklike agtergrond vir die huidige projek. Argeologiese navorsing in Marico is in 1935 deur E.C.N. van Hoepen en A.C. Hoffman, twee personelede van die Nasionale Museum in Bloemfontein, met 'n ondersoek na klipbouvalekomplekse op die plase Buispoort 22 JO en Braklaagte

90 JP (tans bekend as Lekubu), noord van die teenswoordige Zeerust, ingelui. Benewens die kartering van 'n gedeelte van die kralekompleks op die twee terreine, is daar ook 'n ashoop, 'n kliphoop, 'n ystersmeltoond en verskeie mensegeraamtes in klipskeure op Buispoort opgegrawe. Vyf van hierdie skeletvondste is in Morris (1992a:112-113) se katalogus van menslike skelette uit die Holoseen opgeneem.

Dit is duidelik uit Van Hoepen en Hoffman (1935:4, 7) se terreinplan en bespreking van die Buispoortterrein dat hulle verkeerdelik sommige van die klipveekrale as ruimtes gesien het waarin die paal-en-kleihutte van die inwoners gestaan het. Die beenfragmente wat uit die ashoopopgraving verkry is, is klaarblyklik nie bewaar of ontleed nie (kyk Nasionale Museum, Bloemfontein: H-register). In teenstelling hiermee is daar heelwat aandag aan die potwerkoorblyfsels van Buispoort gewy. Hoewel die oorgrote meerderheid van die potwerkfragmente onversier was, toon hul beskrywing aan dat versierings meesal tot inkepings op die rand- of lipgedeelte beperk was. Voorts wil dit voorkom of stempelversierings meer prominent as insnydings was, terwyl voorbeelde aangetref is waar die potte swart (met grafiet?) en/of rooi (met oker?) gekleur is. Heelwat fragmente wat deur hulle as die kleivoetstukke van driepootpote geïnterpreteer is, was waarskynlik niks anders nie as die handvatselknoppe van gebreekte potdeksels.

Voorts is 'n feitlik volledige ystersmeltoond deur Van Hoepen en Hoffman (1935:17) verwyder en na die Nasionale Museum in Bloemfontein gebring. Die ovaalvormige smeltoond met sy twee blaaspyp- of tuyère-opeeninge was 800 mm lank, 600 mm breed en 400 mm hoog. Altesame vyf smeltplekke is op Buispoort en nog twee op die aangrensende plaas Bergvliet 23 JO aangetref. Oor die omvang van die smeltaktiwiteite laat Van Hoepen en Hoffman (1935:18) hul soos volg uit: 'By al die smeltplekke lê groot hope slak. Die hoeveelheid bedra in sommige gevalle enige tonne. Daar is groen stukke slak wat blykbaar geen yster meer bevat nie, maar daar is ook baie stukke slak wat minder goed uitgesmelt is. Heelwat stukke is swaar van die groot hoeveelheid yster wat hulle bevat. In die slakhope is daar baie stukke van tuyères opgetel. Meestal is hulle dik aangelaai met slak.'

Van Hoepen (1935) het kort na afloop van bogenoemde ondersoek ook 'n versameling voorwerpe beskryf wat deur 'n prospekteerder op Buispoort gevind is. Benewens gedeeltes van kleipotte, 'n tuyèrefragment en verskeie ysterwerktuie, was daarby ook 'n daggapyp ingesluit wat van 'n 'baie fyn, wit, glimmerryke gesteente' van klip gemaak is (Van Hoepen 1935:31). Volgens Baard (1967:219) is die pyp, wat van 'muscovite siltstone' vervaardig is, 14,1 cm lank met 'n maksimum deursnee van 4,6 cm. Van Hoepen (1935:33) was van mening dat die insnydings op die buitenste oppervlak van die klippyp ten minste twee krokodille uitgebeeld het wat moontlik die totem (*sebôkô*) van die maker daarvan voorgestel het: 'As hierdie krokodil as die siboko [sic] van die stam van die maker moet opgevat word, dan het die maker tot die Bakwena behoort. Die vindplek lê wel in die terrein wat volgens die ou reisigers tot die Bahoeroetsie behoort het, maar die Bakwena was maar enige myle hiervandaan en heel waarskynlik het hier 'n aantal Bakwena onder die Bahoeroetsie gewoon. Verder is daar die moontlikheid dat die maker 'n lid was van die Bahoeroetsie. Hierdie groep is 'n tak van die ouere Bakwena stam en as sodanig sal hulle eerbied gehad het vir die siboko van die Bakwena, wat feitlik ook hul siboko was'. Die interpretasie dat die insnydings krokodille of enige ander herkenbare dierefiguur uitbeeld, is egter deur Baard (1967:218) verwerp (kyk ook Walton 1953a:101).

Ten spyte van metodologiese leemtes en foutiewe afleidings het Van Hoepen en Hoffman (1935) se verslag 'n belangrike grondslag gelê vir navorsing oor die Suid-Afrikaanse Ystertydperk wat eers sowat dertig jaar later op dreef sou kom. So, byvoorbeeld, is Buispoort op grond van hul navorsing

deur Revil Mason (1962:385, 402) geselekteer as die tiperende vindplek om 'n uitgestrekte klipbouvalkompleks (die Buispoortkultuur) in die voormalige Wes-Transvaal te benoem wat van die aangrensende en kontemporêre Uitkomstkultuur ten ooste en suide daarvan onderskei kon word. Die potwerk van Buispoort stem grootliks ooreen met dié wat Mason op klipbouvalterreine elders in die voormalige Wes- en Suid-Transvaal aangetref het en val ook binne die raamwerk van wat deur Evers (1981) as Latere Molokopotwerk getipeer is. Hul belangrikste bydrae was egter waarskynlik daarin geleë dat hulle die ruïnekompleks teen die heersende wetenskaplike beskouing van die dag in aan 'n inheemse Bantoesprekende groep, die 'oer-Bahoeroetsie', toegeskryf het. Soos uit die volgende aanhaling blyk, het Van Hoepen en Hoffman (1935:23-24) die belangrikheid en omstredenheid van hul gevolgtrekking besef:

Deur die wetenskaplike werk van die laaste tyd en veral deur die werk van Frobenius het ons onder die indruk gekom, dat die bou van klip iets essensiëls [sic] Hamities is. Die Bantoe daarenteen sou dan nie met klip bou nie; hy bou met klei en gras en hout. Sy siel staan absoluut vreemd teenoor die materiaal klip. So 'n opvatting word sterk ondersteun deur die lewende werklikheid. Wat ons van die Bantoe buite Suid-Afrika weet, bring alleen bevestiging van die opvatting. Maar ook in Suid-Afrika is vir sover ons weet van die Bantoe, wat nog nie onder die invloed van die Blanke gekom het nie, alleen bouwerke van klei, hout en gras bekend. Selfs in dié streke waar die wêreld met klip besaai is. Nou egter indien ons gevolgtrekking juis is, dat die Bahoeroetsie die klipkrale gebou het, staan die feit kliphard voor ons, dat hier altans die Bantoe ook met klip gebou het. Van besondere betekenis is hierdie feit in verband met die verspreiding van klipbouwerke deur Suid-Afrika. Is daar nie groot uitgestrekthede nie van die Transvaal en die Vrystaat wat met klipbouwerke bedek is? Het die beginnende verklaring van hierdie bouwerke nie gehuiwer nie by die skugtere opkoms van die gedagte dat hulle deur die Bantoe gebou is? Die aarseling is nou nie meer nodig nie. *Die Bantoe het ook met klip gebou.* As die verklaring van ruïnes in ander dele van die land na die Bantoe wys as die bouers, sal die drogrede: 'Die Bantoe bou nie met klip nie,' geen invloed meer kan uitoefen. Ook sal diegene wat die Simbabwe-ruïnes nooit aan Bantoe-energie kon toeskryf, omdat 'die Bantoe tog nie met klip bou nie', nou geleentheid vind om hulle opvattinge in die lig van die nuwe feit te hersien.

Op Van Hoepen en Hoffman se koppeling van die Buispoortterrein aan spesifiek die Hurutshe word in hoofstuk II teruggekom. Dit was egter eers ongeveer dertig jaar later dat argeologiese navorsing in Marico deur Revil Mason hervat is. In die periode tussenin het P.W. Laidler in 1935 'n ruïnekompleks noordoos van die teenswoordige Zeerust besoek, wat hy hoofsaaklik op grond van die getuïenis van plaaslike segslui met Kaditshwene, die Ystertydperk hoofstad van die Hurutshe, in verband gebring het. Hy het onder andere potwerk van die terrein versamel en ook 'n gedeelte van die terrein gekarteer (Laidler 1938:133). Sy beoogde publikasie oor die argitektoniese aspekte van die kompleks het egter nooit verskyn nie en geen rekord van sy dokumentasie kon ook opgespoor word nie. Enkele jare hierna het H.S. Harger (1941) 'n Ystertydperk klipbouval op die plaas Magozastad 248 JP, sowat 15 km wes van Groot-Marico, besoek na aanleiding van serpentyinsteene koperkrale wat deur die eienaar se seun ingesamel is. Harger (1941:135-141) het duidelike tekens van ysterbewerking op die terrein gevind en ook enkele potskerwe ingesamel.

Nadat Mason in 1964 sy fokus van die Steentydperk na die Ystertydperk verskuif het, het hy in die daaropvolgende jaar met 'n uitgebreide ontleding van lugfoto's begin ten einde Ystertydperk klipbouvalle op te spoor. Tydens hierdie ondersoek is 'n totaal van 6237 Ystertydperk terreine in 'n gebied van 47 733 vierkante myl (123 628 km²) in die destydse Noord-Natal, Suid- en Wes-Transvaal opgespoor (Mason 1968:168). In die loop hiervan het J.D. Seddon (1968:191), een van sy medewerkers in die Departement Argeologie aan die Universiteit van die Witwatersrand, 'n groot klipbouvalkompleks suidwes van Zeerust geïdentifiseer en tot die gevolgtrekking gekom dat 'it seems probable that this large Iron Age walling complex can be correlated with the town of Kurrichane (Kaditshwene)...'. Kaditshwene, of 'Kurreechane' soos hy die naam vervorm het, is deur John Campbell (1822[i]:222-277), 'n sendingdirekteur van die

Londense Sendinggenootskap, in Mei 1820 besoek en beskryf, kort voordat dit tydens die *difaqane* verwoes is. Die belangrikheid van hierdie 'ontdekking' van die ruïnekompleks van die eertydse hoofsetel van die Hurutshe is soos volg deur Seddon (1966:228) saamgevat: 'With Campbell's description, the prehistory of this part of the Transvaal comes to an end, but the pin-pointing and identification of this village will make possible a full account of the Iron Age economy and settlement pattern at Kurrichane [Kaditshwene] to amplify the observations of the early explorers and travellers.'

Opgrawings op die plaas Vergenoegd 279 JP sowat 10 km suid van Zeerust (kyk kaart 1), waar die kern van hierdie klipbouvalkompleks geleë was wat 'n area van ongeveer 2,5 km x 0,3 km beslaan het, het in Julie 1966 plaasgevind. Mason het voortgegaan om na hierdie terrein, wat hy as 13/66 genommer het, as Kaditshwene te verwys ten spyte van die feit dat die mondelinge oorleweringe van die Hurutshe wat in die vyftigerjare deur die antropoloog P.-L. Breutz (1953:6) opgeteken is, spesifiek die plaas Bloemfontein 63 JP in die Enselsbergomgewing noordoos van Zeerust, as die lokaliteit van die eertydse hoofstad aangedui het. Volgens hom het die argeologiese rekord nie die mondelinge oorleweringe gesteun dat Kaditshwene aldaar voorgekom het nie: 'I acquired airphotos of the area north of Zeerust known as Enselberg [sic] which is part of the Tshuenwane [sic] ridge. A few small scattered stonewall settlements lie on this ridge which eliminates it as a potential position for the very large settlement of 'Kurreechane'. In fact, the only large settlement in the Enselberg-Zeerust area is the site of 13/66 which D Seddon located during our 1965 study of Iron Age settlements in the Transvaal when we examined all airphotos of the Transvaal from the Barberton district in the east to the Zeerust district in the west' (Mason 1986:837).

Die aanvanklike opgrawings op die Vergenoegdterrein het vier oppervlaktes wat deur klipmure omsluit is, drie ashope en vier hutareas ingesluit. Uit die lugfoto van die terrein (kyk Mason 1986:653), asook 'n persoonlike verkenning van die terrein in 1990 en 1996, is dit duidelik dat die opgrawings in die kerngedeelte van die terrein naby die grootste beeskrale gedoen is. Die opgrawingsverslag is eers in 1986 gepubliseer en daaruit is dit moeilik om byvoorbeeld die presiese omvang van die ashoopopgrawings te bepaal. Dit kom nietemin uit die opgrawingsplanne voor of die toetsloot in ashoop 2 ongeveer 20 x 5 voet ($\pm 6,1$ m x $\pm 1,52$ m) was en dié in ashoop 1 ongeveer 10 x 5 voet (3,05 m x 1,52 m) (Mason 1986:665, 671). Die afsetting in die ashope was minder as 6 voet (1,82 m) diep, en een van die lae in ashoop 1 waaruit houtskool vir radiokoolstofdatering versamel is, was 106-122 cm benede die grondoppervlak. Ashoop 1 is klaarblyklik in arbitrêre lae van ongeveer 15 cm opgegrawe (Mason 1968:179, 1986:69).

Benewens die blootlegging van die hutvloerreste, het die opgrawings onder andere potskerwe, faunareste, 25 skulpkrale, enkele glaskrale, ysterfragmente, ivoorfragmente, een klei-os, 'n stukkie porselein, 'n loodkoeël, twaalf stukkie slak en een tuyèrefragment opgelewer. Die totale opgrawings het behalwe 120 onversierde potskerwe met 'n herkenbare vorm, slegs 60 versierde potskerwe opgelewer (Mason 1986:672-673). Volgens Mason (1986:752) is meer bakke as potte aangetref en was die kenmerkendste versieringsmotief 'a single line of lip-rim incisions, either fine or coarse, located on lip or lip-rim edge.'

Daar is ook vier radiokoolstofdatums uit ashoop 1 verkry wat soos volg gekalibreer³ kan word:

- GrN-5307: 0-15 cm benede huidige grondoppervlak: 138 ± 30 jaar voor die hede (vh)
[1694-1726;1816(1884)1932]
- GrN-5338: 15-30 cm benede die huidige grondoppervlak: 216 ± 33 vh
[1669(1678)1688;1734(1765,1803)1812]
- GrN-5339: 75-90 cm benede die huidige grondoppervlak: 137 ± 32 vh
[1693-1726;1816(1885)1933]
- GrN-5137: 106-122 cm benede die huidige grondoppervlak: 203 ± 44 vh
[1669(1682)1698;1720(1747)1786;1790(1806)1820].

'n Volledige verslag van die faunareste van die Vergenoegdoopgraving is nooit gepubliseer nie, maar in 'n oorsig van die faunaversamelings van 'Suid-, Wes- en Oos-Transvaal' is daar wel gemeld dat daar in verhouding meer beeste as skape/bokke voorgekom het, dat vee die oorwegende bron van die totale vleisdieet was, dat jag in hierdie opsig van minder belang was, en dat die stel van strikke en insameling ('gathering') 'n minimale bydrae tot die vleisdieet gelewer het (Mason *et al.* 1983:192-193). Hierdie bevindinge word bevestig in die ongepubliseerde verslag van die fauna-oorblyfsels (Brown [s.a.]) wat in Junie 1996 van die samesteller ontvang is. Daaruit blyk dit dat die drie ashope en ander opgegraafde strukture in totaal 12 436 faunareste opgelewer het.

Volgens die verslag (Brown [s.a.]:2), en soos blyk uit tabel 1.1, kon ten minste 18 spesies geïdentifiseer word aan die hand van 1026 skeletdele. Volgens Brown ([s.a.]:1 en persoonlike mededeling, Junie 1996) word 'n volledige herontleding van die fauna-oorblyfsels van Vergenoegd in die vooruitsig gestel aangesien daar bepaalde leemtes in die bestaande analise voorkom: die postkraniale oorblyfsels van die antilopsesies (*Bovidae*) is byvoorbeeld nie in die bepaling van die minimum aantal individue ('Minimum Number of Individuals': MNI) in aanmerking geneem nie en daar is ook nie vir skeletkompleksiteit voorsiening gemaak om die bydrae van die verskillende spesies tot die vleisdieet te bereken nie. In die verslag is bevind dat die verhouding tussen beeste en skape/bokke 2:1 was en dat hierdie drie spesies gesamentlik 65,8% van die vleisdieet bygedra het. Daar was klaarblyklik ook 'n opvallende voorkeur vir skape/bokke tussen die ouderdom van 30-60 maande (Klas V). Beeste van alle ouderdomsgroepe was teenwoordig, maar daar was wel 'n slagvoorkeur vir die ouderdomsgroepe 30-42 maande (Klas VI) en ouer as 42 maande (Klas VII). Jag het 12,5% tot die dieet bygedra, en onder die spesies wat deur meer as een individu verteenwoordig is, tel vier springbokke (*Antidorcas marsupialis*), drie blesbokke (*Damaliscus dorcas*) en twee vlakvarke (*Phacochoerus aethiopicus*). Ander wildsoorte wat gejag is, was die steenbok (*Raphicerus campestris*), die koedoe (*Tragelaphus strepsiceros*) en die sebra (*Equus burchelli*), terwyl die opgrawings ook oorblyfsels van 'n rooijakkals (*Canis mesomelas*), 'n leeu (*Panthera leo*), 'n volstruis (*Struthio camelus*), 'n voël van omtrent 'n tarentaal se grootte, 'n likkewaan (*Varanus sp.*), varswatermossels (*Unio caffer*) en 'n stukkie olifantvoor opgelewer het.

In 1983 is daar ook 'n ystersmeltersarea sowat 1 km noord van die opgegraafde area ontdek, waarna een oond opgegrawe is (Mason 1986:679). Volgens Friede en Steel (1985:46) stem hierdie oond met sy twee tuyère-opeeninge grootliks ooreen met die oond wat deur Van Hoepen en Hoffman (1935)

³

Alle ¹⁴C-datums is vir die suidelike halfgrond gekalibreer met behulp van die Pretoria-kalibreringsprogram (Program CALAC, Junie 1997) wat deur A.S. Talma en J.C. Vogel van die Kwaternêre Dateringslaboratorium van die WNNR saamgestel is. 'n Reikwydte van een sigma word aangedui, met die waarskynlikste datum(s) tussen ronde hakies.

by Buispoort gevind is, hoewel die grootste deel van die Vergenoegdoond onder die grond begrawe is. Houtskool afkomstig van een van die gesonke 'platforms' waarop die blaasbalk waarskynlik gerus het, het 'n radiokoolstofdatum van 155 ± 90 jaar voor die hede (Wits-1466) opgelewer, wat soos volg gekalibreer kan word: 1670(1702,1716)1784;1792(1822,1841,1874,1926,1951)1953.

Mason se navorsingspan het ook verdere oorblyfsels van ysterbewerking op die plaas Schietkraal 246 JP, sowat 20 km oos van Zeerust, ondersoek (Friede & Steel 1981). 'n Groep van drie en 'n groep van twee smeltoonde is sowat 230 m van mekaar op 'n terras aan die voet van 'n lae heuwel aangetref. Die oonde, wat ovaalvormig en bykans volledig in die grond begrawe is, stem tipologies ooreen met die Buispoortoond. Die grootste en klaarblyklik ook bes bewaarde oond van die drie wat opgegrawe is, kom uit die eerste groep. Die dieptemaat van die oond was sowat 500 mm, terwyl die lengtedeursnee aan die buitekant gemeet 800 mm was. In die oonde is daar onder andere ook 'n tuyèrefragment van sowat 140 mm, 'n stuk sponsyster ('bloom') en stukkies erts en slak gevind. Op die oppervlak is daar ook 'n ysterdissel opgetel, terwyl 'n 'tapyt' van slak van 25 m x 8 m naby die eerste groep oonde voorgekom het. In twee stukkies slak is beenfragmente aangetref wat moontlik vir magiese doeleindes by die houtskool in die oond gevoeg is, of as kalsiumbron as vloeimiddel ('flux') gedien het om die smelt- of reduksieproses aan te help.

Geen beskrywing word gegee van die groot aantal potskerwe wat in die smeltersarea en op die hutvloere van die klipbouvalterreine bo-op 'n heuwel ten weste daarvan aangetref is nie. Volgens Friede en Steel (1981:90) stem die meeste versieringspatrone op die skerwe ooreen met dié wat elders in die voormalige Transvaal aangetref is, hoewel daar ook enkele ongewone patrone voorkom. Daar kon nie voldoende houtskool vir 'n radiokoolstofdatering ingesamel word nie, maar op grond van die geassosieerde potwerk en die aanwesigheid van die nabygeleë klipmuurterreine word die oonde in die eindfase van die Latere Ystertydperk, dit wil sê van die sestiende tot die negentiende eeu n.C., geplaas (Friede & Steel 1981:91).

In die noorde van die distrik Marico het Mason (1982) ook die voorkoms van kopermyne op die plaas Vleifontein 105 JP in die Dwarsberge verken. Vyf van hierdie myne is ter plaatse ondersoek en die meeste kan volgens Mason (1982:140) beskryf word as 'relatively shallow pitting surrounded by crater-like rubble, or trenching with most rubble dumped on the surface on either side of the trench'. 'n Stereoskopiese ondersoek van lugfoto's van hierdie area het 'n totaal van 25 mynuitgrawings oor 'n afstand van 5,5 km aan die lig gebring. Die koperertsbronne is in Malmanidolomiet geleë en die meeste uitgrawings, waarvan die langste oor 'n afstand van 250 m strek, kom naby die kruine van heuwels voor (Partridge 1982:144). Die grootste myn, wat uit 'n aantal putte, slote en afvalhope bestaan, dek 'n area van ongeveer 500 x 500 m. Geen tekens van die smelt van koper is egter naby die myne aangetref nie (Mason 1982:140-141). Houtskool wat 25 cm diep in 'n 'copper mine mound' ingesamel is (Mason 1986:68, 80), het 'n radiokoolstofdatum (Wits-1129) van 200 ± 60 jaar voor die hede opgelewer, wat soos volg kalibreer: 1666(1682,1745,1807)1884.

Benewens Mason en sy medewerkers se navorsing oor prehistoriese metallurgie in die navorsingsgebied, is twee ystersmeltoonde in die suidoostelike hoek van die distrik Marico op die plaas Modderfontein 256 JP deur onderskeidelik W.A. Judson en U.S. Küsel opgegrawe (Küsel 1979:34-38). Die oorblyfsels van ses smeltoonde is tussen 40 m en 100 m van die 'buitenste hoë klipmure' van 'n groot klipbouvalkompleks, 'digby die spoorweghalte Mangope' ten ooste van Groot-Marico, aangetref (kyk kaart 1). Die opgegraafde oonde toon groot ooreenstemming met die Buispoortoond, asook die oonde van Schietkraal wat later deur Friede en Steel (1981) ondersoek is.

Die lengte van die oond wat deur Judson opgegrawe is, was ongeveer 110 cm en die dieptemaat ongeveer 70 cm. Albei die oonde is halfpad in die grond gebou, en omring deur 'n kring van klippe met 'n radius van sowat 10 m. Die enkele laag klippe is in twee rye gepak en volgens Küsel (1979:35) kom dit voor 'asof iets soos pale of takke tussen hierdie twee rye klippe ingeplant was'. In hierdie klipsirkel is ook aambeeldklippe en slakhope aangetref. 'n Radiokoolstofdatum (Pta-559) van 180 ± 50 jaar voor die hede is vir een van die oonde verkry (Küsel 1979:69), wat soos volg kalibreer: 1674(1689,1733)1775;1799(1813)1888.

Bogenoemde verteenwoordig die somtotaal van argeologiese navorsing wat voor die aanvang van die onderhawige projek oor die Ystertydperk in Marico gedoen is. Daar is voorheen dus nog geen sistematiese argeologiese studie van die Ystertydperk in Marico onderneem nie en daar bestaan ook geen chronologiese raamwerk vir die Latere Ystertydperk in die gebied nie. Van Hoepen en Hoffman (1935) se ondersoek op Buispoort en Braklaagte was 'n eenmalige ekskursie en het op 'n stadium plaasgevind toe die wetenskaplike studie van die Ystertydperk suid van die Limpoporivier nog nie werklik begin het nie. Mason en sy medewerkers se argeologiese ondersoeke in Marico waarna hierbo verwys is, was ook oorsigtelik van aard, sodat slegs 'n baie sketsmatige beeld van die voorgeskiedenis van die streek op grond daarvan gevorm kan word. Alhoewel hul opgrawings waardevolle inligting opgelewer het, was Rustenburgdistrik en die suidelike deel van die destydse provinsie Transvaal die eintlike fokus van hul navorsing. Insgelyks het hul lugfoto-opname van 'n gedeelte van die navorsingsgebied wel die aanwesigheid van 'n groot aantal klipbouvalkomplekse aan die lig gebring (kyk Mason 1968, 1986; Seddon 1968), maar dit is nie deur 'n uitgebreide vindplekopname ter plaatse opgevolg nie, sodat die aard en omvang van die Ystertydperkoorblyfsels in Marico tot voor die huidige ondersoek grootliks onbekend was. Ook die kulturele konteks van die metaalbewerkingsoorblyfsels, veral die rol daarvan in die ekonomiese stelsel van die Ystertydperkbewoners van Marico, blyk slegs in 'n beperkte mate uit die ondersoeke waarna hierbo verwys is.

Voorts handel al die vroeëre argeologiese navorsing in Marico oor terreine uit die laaste fase van die Latere Ystertydperk, dit wil sê oor die periode van ongeveer 1650 tot 1823. Oor die voorafgaande fase van die Latere Ystertydperk in Marico was daar geen inligting beskikbaar nie, sodat hier sprake van 'n *terra incognita*, 'n argeologies onbekende gebied, is. Selfs ten opsigte van die meer resente fase van die Latere Ystertydperk in Marico het die argeologiese ondersoek van Seddon (1968) en Mason (1986) gelei tot 'n omstrede bevinding oor die ligging van Kaditshwene, die eertydse hoofstad van 'n belangrike seksie van die Hurutshe aan die einde van die Ystertydperk, wat nie strook met hierdie stamgroepering se oorgelewerde mondelinge getuienis nie. Nietemin het die vroeëre navorsing reeds waardevolle inligting opgelewer wat as vertrekpunt vir hierdie studie kon dien.

5. MONDELINGE OORLEWERINGE AS INLIGTINGSBRON OOR DIE VOORGESKIEDENIS VAN MARICO

a. Waarde, betroubaarheid en interpretasie

Volgens die bekende antropoloog cum historikus, Jan Vansina (1985:193-194), kan mondelinge oorleweringe as boodskappe ('messages') van die verlede beskou word wat op 'n bepaalde wyse van geslag tot geslag oorgedra word. Dit kan verskeie vorme aanneem, waaronder genealogieë en prysliedere of -gedigte die belangrikste is. Dit moet van mondelinge geskiedenis ('oral history')

onderskei word wat, aldus Henige (1982:2), soos volg gedefinieer kan word: '... the study of the recent past by means of life histories or personal recollections, where informants speak about their own experiences'. Hiervolgens lê mondelinge oorleweringe verder terug as die persoonlike herinneringe van segslui en verteenwoordig dit inligting wat reeds deur een of meer persone geïnterpreteer is (Vansina 1985:194). Ten opsigte van Marico strek die opgetekende mondelinge oorleweringe tot die vyftiende eeu terug (Breutz 1953).

Ondanks die leemtes van hierdie inligtingsbron, lê die waarde daarvan volgens Vansina (1985:196) daarin dat dit as vertrekpunt vir die studie van 'n bepaalde periode kan dien: 'Therefore oral traditions should be treated as hypotheses, and as the first hypothesis the modern scholar must test before he or she considers others. To consider them first means not to accept them literally, uncritically. It means to give them the attention they deserve, to take pains to prove or disprove them systematically for each case on its own merits.' Voorts vorm dit 'n brug tussen geskiedenis en voorgeskiedenis deurdat dit die naamlose verlede wat deur die argeologie opgediep word met histories bekende en herkenbare groepe en individue kan vul. Oorleweringe is ook 'n hulpmiddel by die opsporing van argeologiese terreine van historiese belang (Henige 1982:104). Voorts kan mondelinge oorleweringe die dokumentêre getuieis oor 'n bepaalde periode aanvul. Dit bied dikwels verklarings vir gebeurtenisse, byvoorbeeld botsings tussen inheemse groepe en koloniste, wat wel deur tydgenootlike skriftelike bronne aangeteken is, maar nie verstaan is nie. Die uniekheid van mondelinge oorleweringe as historiese bron lê aldus Vansina (1985:197-199) juis daarin dat dit 'inside information' verstrek wat die vooroordele van buitelanders balanseer wat die bron van die dokumentêre getuieis oor skriflose gemeenskappe is. Hy stel dit soos volg: '[A]s sources from the inside oral traditions are invaluable in contributing evidence and correcting basic biases in foreign historical interpretation...' (Vansina 1985:198-199).

Die historiese betroubaarheid van mondelinge oorleweringe as inligtingsbron word dikwels bevraagteken en die meeste navorsers is dit eens dat die historiese betroubaarheid van oorleweringe afneem hoe verder terug in die verlede gegaan word (Tosh 1991:222-223). Volgens Thomas Spear (1981:166-171) kan oorleweringe chronologies in drie periodes verdeel word, naamlik 'n vroeë mitiese of oorsprongsperiode, 'n middelperiode wat as 'n oktrooi ('charter') vir die bestaande sosiale orde of hede dien, en 'n resente periode wat die laaste drie of vier generasies dek en as 'n taamlik akkurate weergawe van die verloop van gebeure beskou kan word. Die oorleweringe wat op elk van hierdie periodes betrekking het, moet op 'n ander wyse benader of ontleed word aangesien dit 'n ander doel dien en deur 'n eie tydsperspektief gekenmerk word: 'The recent period uses linear time, relating remembered events in roughly the sequence they occurred; the middle period uses repetitive or cyclical time, relating recurring processes of lineage segmentation, age-set initiations, and investitures of rulers as events repeat themselves; while the period of origins is expressed in mythical time, where events of thousands of years are compressed within a single timeless moment' (Spear 1981:171).

'n Kenmerk van die sogenaamde genesisoorleweringe of ontstaansmites is dat feitlik geen groep *in situ* ontwikkel het nie, maar dat hulle gewoonlik van 'n verafgeleë gebied na hul huidige woonplek gemigreer het (Spear 1981:173). Verskille en ooreenkomste tussen groepe word dikwels met verwysing na 'n spesifieke insident verklaar, gewoonlik 'n twis tussen vader en seun, oom en kleinneef of tussen kroosgenote. Die oorsake vir sodanige geskille is gewoonlik 'implausibly trivial': nietige sosiale flaters, die eienaarskap van 'n onbenullige item of die verdeling van goedere van min waarde word dikwels aangevoer as die oorsake van die verrekendste gebeurtenisse, aldus Henige (1982:90). Volgens Vansina (1985:23-24) is die inligting oor die sogenaamde middelperiode

dikwels die karigste. Dit vorm 'n gaping tussen die rykdom van inligting oor die mitologiese oorsprongsperiode en dié oor die meer resente geskiedenis. Hy verwys hierna as 'n 'floating gap' aangesien dit met die voortgang van die tyd verander; wat as die middelperiode beskou kan word, hang af van die tydstop waarop die oorleweringe opgeteken is, byvoorbeeld in 1820 of vroeg in die twintigste eeu.

Die betroubaarheid en interpretasie van mondelinge oorleweringe word ook deur terugvoering ('feedback'), selektiwiteit, herinterpretasie, die wyse van optekening en die bekwaamheid van die optekenaar, asook die geheue van die segslui, beïnvloed. In hierdie verband maan Ralushai ([s.a.]:1) na aanleiding van uitgebreide navorsing onder die Venda dat 'scholars working on oral tradition should not just 'swallow' information obtained from village professors (old men and women ...) on the assumption that age alone qualifies them to be a reliable source of information.' Dat die tekortkominge van die menslike geheue dikwels 'n deurslaggewende rol speel wat die kwaliteit van die inhoud van oorleweringe betref, is veral deur Coertze (1988:78) beklemtoon. Onder die Suidoos-Bantoe, waaronder die Tswana ingedeel word, is daar dan ook geen sogenaamde hofhistorici wat spesiaal met die taak belas is om die geskiedenis van 'n bepaalde stam of politieke groepering te memoriseer nie. Historiese kennis word veral tydens inisiasieseremonies of stamskole by die jeug ingeskerp. Nie almal wat aan hierdie historiese onderrig onderwerp word, stel noodwendig daarin belang nie. Andere weer het 'n aanvoeling daarvoor en ontwikkel mettertyd in sogenaamde ensiklopediese informante wat dikwels deur antropoloë en historici geraadpleeg word (vgl. Vansina 1985:55; Van Vuuren 1992:60, 65).

Selfs al sou daar vasgestel word dat 'n segspersoon oor 'n besondere geheue beskik, is daar nog verskeie faktore wat 'n invloed uitoefen op dit wat onthou word. 'n Vergelykende studie van mondelinge oorleweringe toon aan dat hierdie faktore universeel 'n uitwerking het en dus ook onder die Suidoos-Bantoe 'n rol behoort te speel. Van die belangrikste is selektiwiteit en (her)interpretasie. In hierdie verband merk Van Warmelo (1974:57-58) tereg op dat mondelinge oorleweringe heeltemal van gewone geskiedenis of geskiedskrywing onderskei moet word in dié sin dat dit nie gemik is op 'n soeke na die waarheid of 'n onbevange begrip van die verlede nie: 'Why certain things should be remembered is often not clear, but the main function is clear enough, viz. to explain the status quo and validate claims to power, land, privileges, etc, in other words to remind oneself and others *who is who*.' Volgens hom bepaal mag nie alleen die verloop van die geskiedenis nie, maar ook die amptelike weergawe daarvan. Opponerende weergawes van die geskiedenis word dikwels onderdruk, sodat mondelinge inligtingsbronne gewoonlik op die leiers of heersersgroep in 'n gemeenskap betrekking het.

Volgens Vansina (1985:190-191) geskied die seleksie en (her)interpretasie van wat as belangrik beskou word om sosiale of politieke redes wat in die historiese bewussyn van die hede gewortel is. Daardeur word 'n beeld van die verlede geskep wat van betekenis vir die hede is en ooreenstem met die bestaande siening van die samelewingsorde. Vansina (1985:191) verwerp egter die standpunt dat vanweë hierdie subjektiewe faktore daar geen historiese getuienis ('evidential value') in oorleweringe opgesluit is nie. Seleksie en herinterpretasie vind nie in 'n vakuum plaas nie en elke generasie vind nie elke keer 'n splinternuwe geskiedenis uit nie, maar selekteer uit die oorgelewerde bronne en herinterpreteer aan die hand van die hede. Daar is dus wel 'n mate van beperking op die wyse waarop die oorgelewerde tradisies verdraai en gemanipuleer kan word om die hede te dien. Resente oorleweringe wat een tot twee generasies verder terug as die oudste lewende segslui strek, word minder deur hierdie faktore geraak as ouer tradisies.

Terugvoering van of kontaminering deur ander bronne ('feedback') is 'n ander probleem wat by die interpretasie van mondelinge oorleweringe in gedagte gehou moet word (Henige 1982:81). In hierdie verband is veral die invloed van die Westerse kolonisasieproses en die daarmee gepaardgaande sendingaksie van belang. Die Bybel en tot 'n mindere mate ook die Koran is die mees algemene bronne wat 'n invloed op oorleweringe uitgeoefen het. Voorts het die optekening van mondelinge oorleweringe en die samestelling van geskiedenis vir die inheemse groepe, asook die opvoedkundige blootstelling van segslui, 'n nuwe beïnvloedingsbron geskep waaraan waarskynlik alle mondelinge bronne onderhewig is. Soos Henige (1982:85) opmerk: 'Uncontaminated oral tradition simply does not exist any more, except possibly in the remote areas of Amazonia, the Philippines, or New Guinea.' 'Terugvoering' is natuurlik nie net tot die invloed van geskrewe bronne op mondelinge oorleweringe beperk nie, maar bronne van kontaminasie wat uit vroeëre eras dateer, kan nie maklik opgespoor word nie.

Die samestelling van chronologiese raamwerke aan die hand van mondelinge oorleweringe is ingewikkeld en teleskopering (verkorting) en verlenging van genealogieë kom redelik algemeen voor. Volgens Henige (1982:99) lyk dit op die oog af of toevoeging of verfraaiing van genealogieë meer dikwels as verkorting of teleskopering voorkom, maar in die praktyk is dit makliker om toevoegings op te spoor as weglatings. Daar moet egter in gedagte gehou word dat toevoegings juis plaasvind omdat sommige voorouers vergeet word. Hierdie toevoegings kan verskeie vorme aanneem, byvoorbeeld die duplisering van name, die kombinering van variante genealogiese lyske, die inkorporering van meer as een naam vir dieselfde persoon in 'n afstammingslys en die insluiting van die name van regente. Dit geskied ook dikwels vanweë redes wat op die hede betrekking het, onder andere om grond- en ander aansprake te onderskraag (Henige 1982:99). Hierteenoor is teleskopering moeiliker om te bepaal en het dit gewoonlik op die sogenaamde middelperiode van oorleweringe betrekking. Oorsprongsmites word gewoonlik volledig uiteengesit, terwyl die resente verlede nog goed onthou word (Henige 1982:100-101).

By die samestelling van chronologieë op grond van sodanige genealogiese lyske word daar gewoonlik aan generasies en regeringstydperke 'n gemiddelde duur toegeken. In Afrika-samelewings word die gemiddelde generasieduur op 25-30 jaar bereken en die gemiddelde regeringstydperk tussen 15-35 jaar (Henige 1982:97, 101). Dit is 'n egter gemiddelde berekening en kan nie gebruik word om die generasie of regeringstydperk van 'n spesifieke ampsdraer te bepaal nie. As voorbeeld verwys Henige (1982:98) na die gemiddelde regeringstydperk van Engelse konings tussen 1056 en 1951 wat op 22.3 jaar bereken is, terwyl in werklikheid slegs twee van die 39 regeerders tussen 22 en 23 jaar geregeer het. Chronologiese berekenings word ook soms op grond van die inisiasiesiklus van ouderdomsgroepe gemaak, aangesien die inisiasieskole gewoonlik met vasgestelde tussenposes plaasvind (Henige 1982:102). In Suid-Afrika geld dit veral die Suid-Ndebele wat oor 'n roterende of sikliesbenaamde stelsel van ouderdomsgroepe beskik, anders as die Sotho-Tswana wat oor 'n lineêre stelsel beskik waarin die name van ouderdomsgroepe voortdurend verander en chronologiese afleidings bemoelik word (kyk Van Vuuren 1992:101).

Soms word natuurrampe soos droogtes gebruik om chronologiese afleidings te maak (Henige 1982:102-103; Vansina 1985:188-189). Ofskoon omgewingsfaktore ongetwyfeld 'n belangrike invloed op die verloop van historiese gebeure uitgeoefen het en verwysings in oorleweringe na ekologiese rampe as oorsaak vir sosio-politieke prosesse nie geïgnoreer mag word nie, is dit volgens Henige (1982:90) slegs betroubaar indien die voorkoms daarvan uit ander bronne bevestig kan word. Rekening moet daarmee gehou word dat hierdie natuurrampe dikwels as metafore ingespan kan word om belangwekkende historiese gebeurtenisse te verklaar. Dit is veral die geval onder

gemeenskappe wat vir hul welsyn geheel en al van tydige en genoegsame reën afhanklik is. Sodoende word droogtes en hongersnood as verklarings of oorsake vir enige negatiewe gebeurtenis voorgelê, hetsy politieke onenigheid, oorloë, gedwonge bevolkingsverhuisings of ander rampspoede. 'Whenever this is true, recalling a famine is simply an integral part of recalling any calamity', aldus Henige (1982:90).

'n Presiese korrelasie tussen mondelinge oorleweringe en argeologiese data is selde moontlik, en in Afrika-argeologie word daar volgens Schmidt (1990:255) van die veronderstelling uitgegaan dat die akkuraatheid en geldigheid van mondelinge oorleweringe deur argeologiese getuienis bevestig en geverifieer moet word en dat 'oral traditions are *ipso facto* the more unreliable and questionable of the two data sets'. Die keersy is egter ook waar, enersyds omdat dit moeilik is om argeologiese oorblyfsels aan bepaalde groepe te koppel wat in die oorleweringe genoem word, en andersyds omdat die daterings wat uit argeologiese navorsing voortspruit, selde so presies is dat dit gekorreleer kan word met die datums wat met behulp van die generasiemetode verkry is. Dit geld veral ten opsigte van radiokoolstofdatums wat gewoonlik 'n statistiese afwyking toelaat wat 'n presiese korrelasie met 'n bepaalde leier of generasie in 'n genealogie feitlik onmoontlik maak (Henige 1982:103).

In die finale instansie lê die waarde van oorleweringe waarskynlik daarin dat dit breë historiese prosesse of tendense aandui wat argeologies ondersoek kan word. Schmidt (1990:270) som dit soos volg op: 'If we have learned anything of this endeavour to marry oral traditions with archaeology, it is the lesson that oral traditions often identify processes of transformation, and are symbolic renderings of historical manipulations that mark changes in political and economic power.' Kortom, mondelinge oorleweringe en argeologiese data kan mekaar aanvul, maar dan moet die kompleksiteit van elke inligtingsbron in ag geneem word om sodoende te verhoed dat 'as solid fact' aanvaar word 'those things that are only based on recognisably incomplete data' (Henige 1982:105).

b. Die opgetekende mondelinge oorleweringe van die Hurutshe

Dit blyk uit 'n literatuurverkenning dat mondelinge oorleweringe as inligtingsbron nie net in die vroeë argeologiese navorsing oor Marico verwaarloos is nie, maar ook in die hele konseptualisering van die sogenaamde 'Oori'- of Molokotradisie wat, soos hierbo aangedui is, met die voorgeskiedenis van die Sotho-Tswana verbind word. Nóg Mason, nóg Evers het aangedui in watter mate hulle rekonstruksie van die oorsprongsgeskiedenis van die Sotho-Tswana met die opgetekende mondelinge oorleweringe van hierdie taalkundige groepering korreleer. Ten opsigte van die voorgeskiedenis van veral die sentrale gedeelte van Marico is dit opvallend dat daar in die oorleweringe hoofsaaklik na een Tswanagroepering, naamlik die Hurutshe, verwys word. Soos in die rekonstruksie van bewoningsfases in hoofstuk II aangetoon sal word, is die verwysings in die opgetekende mondelinge oorleweringe dat 'n ander Tswanagroep, die Rolong, die suide van Marico in voorhistoriese tye bewoon het, vaag en teenstrydig. Dieselfde geld ten opsigte van 'n vroeë bewoning van die suidoostelike deel van Marico deur die Lete, 'n Tswanasprekende groep van vermeende Ndebeleherkoms. Die opgetekende mondelinge oorleweringe van Suidoos- en Sentraal-Marico dui dus op 'n minder komplekse etniese geskiedenis en bevolkingsamestelling gedurende die Ystertydperk as in byvoorbeeld Soutpansberg, die Nasionale Krugerwildtuin en in die omgewing van Phalaborwa (kyk Loubser 1989; Meyer 1986; Pistorius 1989).

Die Hurutshe maak deel uit van die breë taalkundige groepering onder die Suidoos-Bantoesprekendes in Suid-Afrika wat as die Sotho-Tswana bekend staan. Hierdie groepering sluit

die Noord-Sotho in veral die Noordelike Provinsie en Mpumalanga, die Suid-Sotho in Lesotho en die Vrystaat en die Tswana of Wes-Sotho in Suid-Afrika en Botswana in. Die historiese Sotho-Tswana word gekenmerk deur 'totemism, the possession of cattle, with a cattle complex and extensive cattle terminology, a type of round hut with conical roof, and the pre-emptive right of men to marry their maternal cousins' (Van Warmelo 1935:96). Die Tswana kan weer in twee geografiese groepe verdeel word, naamlik die Oostelike Tswana en die Westelike Tswana. Die Hurutshe maak deel uit van laasgenoemde groep (Schapera 1953:10; Van Warmelo 1935:103).

Volgens Van Warmelo (1974:72) beteken die woord Basotho waarskynlik 'swart mense'. Die presiese betekenis of etimologie van die benaming Batswana is egter onseker en dit is ook nie bekend van wanneer af dit as oorkoepelende groepsnaam gebruik is nie. Die eerste optekening daarvan dateer uit die jaar 1779 toe die reisiger R.J. Gordon die benaming 'Moetjooaanas' op 'n kaart en 'n waterverfskets aangebring het (Legassick 1969:96; Saunders 1966:69). Die mees waarskynlike oorsprong van die benaming Batswana of *Bêtswana* is volgens Cole (1955:xxi-xxii) die wederkerige werkwoordstam '*tswana/itswana*', wat 'uitkom of uitgaan van mekaar' of 'verdeel' ('separate') beteken. Die werkwoordstam *tswana* is eintlik die verkleiningsvorm van die werkwoordstam *-tswa*, en Batswana die verkleiningsvorm van *Batswa*, wat as 'little offshoots' of 'separatists' vertaal kan word. Hiervolgens kan die benaming Tswana dui op die afskeiding van die Tswana van die 'main Bantu (or Sotho) stock to which they originally belonged, or to the separation from one another of the various tribes which we know today' (Cole 1955:xxi). Wat ook al aard van die oorspronklike vorm waaruit die Sotho-Tswanataalkompleks ontwikkel het, is dit nietemin insiggewend dat Tswana as die suiwerste vorm daarvan behoue gebly het. In 'n onlangse studie van isiXhosa en Setswana as verteenwoordigers van die Nguni- en Sothotaalfamilies merk Louw en Finlayson (1990:404) op: 'Tswana has been selected for this study since it shows the least foreign influence of all the Sotho languages. Southern Sotho (SehaMoshweshwe) has been strongly influenced by Nguni, while Northern Sotho to the north and east shows influence from other non-Sotho languages and consequently is different from Tswana.'

Hoewel hul genealogiese verband met veral die Rolong en die Kgotla onseker is, word die Hurutshe onder die Tswana as die mees senior groepering beskou (Lestrade 1928:427). Hierdie senioriteit berus hoofsaaklik op afkoms, aangesien daar aangevoer word dat die Hurutshe afstam van die mees senior nasaat van Malope, die voorouer van verskeie Tswanastamme soos die Kwena, die Ngwato en die Ngwaketse (Lye & Murray 1980:26; Manson 1986:2). Hierdie senior genealogiese rang van die Hurutshe is reeds so vroeg as 1835 deur die reisiger Andrew Smith aangeteken (Lye 1975:245). Die senioriteit van die Hurutshe blyk ook uit die voorrang wat hulle tot in historiese tye ten opsigte van sekere rituele aangeleenthede geniet het. So, byvoorbeeld, moes die Hurutshe ander Tswanagroeperinge voorgaan tydens die fees van die eerste vrugte (*go loma thôtsê*) en was hulle gemagtig om jaarliks die beste bulle van ander Tswanastamme te kies voordat die bulle van swak gehalte gekastreer kon word (*go fagola dipôô*). Indien 'n Mohurutshe die inisiasieskool van 'n ander Tswanastam bygewoon het, is hy ook vanweë sy rang eerste besny (Breutz 1975:5; Coertze 1990:24; Jensen 1947:176; Manson 1986:2). Dit was juis gedurende die inisiasieskole dat die inisiantie in die geskiedenis van hul linie en stam onderrig is.

Aangesien daar in hierdie studie op die reeds opgetekende mondelinge oorleweringe van veral die Hurutshe gesteun sal word, is dit nodig om die historiese konteks te skets waarin dit ingesamel is ten einde die historiese waarde daarvan te evalueer. 'n Gunstige oorweging is dat die Hurutshe een van die Tswanagroepes is oor wie daar reeds op 'n baie vroeë stadium deur reisigers en sendelinge berig is. Die eerste mondelinge getuienis oor die voorgeskiedenis van die Hurutshe is deur John

Campbell tydens sy besoek aan Kaditshwene in 1820 opgeteken. Dit bestaan uit 'n lys van 11 'Marootzee kings' wat strek vanaf 'Maseelway' (*Masilwê*) tot die regent 'Liqueling' (*Diutlwilêng*) (Campbell 1822[i]:242). Dit dien as 'n belangrike kontrole vir die latere genealogiese lysste van regeerders wat opgeteken is en beteken dat hierdie faset van die Hurutshe se voorgeskiedenis met 'n groot mate van vertroue tot ten minste vier generasies voor 1820 teruggevoer kan word. Die sogenaamde 'middelperiode' in die oorlewering van die Hurutshe skuif dus terug en die tydperk wat uiteindelik met die argeologiese data gekorreleer kan word, word daardeur aansienlik verleng.

Soos in hoofstuk II, afdeling 5 en 6, aangetoon sal word, is die sendingpoging onder die Hurutshe in Marico deur die impak van die *difaqane* ontstig en was die Hurutshe genoodsaak om die gebied tydelik te verlaat. Na hul terugkeer in 1848 het hulle ook nooit weer hul verwoeste hoofstad, Kaditshwene, bewoon nie. Hierdie periode van ontstigting het nie net die insameling van verdere etnohistoriese data oor die Hurutshe bemoeilik nie, maar waarskynlik ook die oordrag van historiese kennis in eie gelede belemmer, omdat so baie stamlede en -leiers omgekrom het en die hou van inisiasieskole tydens hul omswerwinge en verstrooiing nie gereeld plaasgevind het nie.

Dit was eers nadat die Hermannsburgse sendelinge hulle in die sestigerjare van die vorige eeu by Dinokana, die nuwe hoofsetel van die Hurutshe in Marico, gevestig het dat daar weer pogings aangewend is om hul oorleweringe op te teken. Die aanvanklike optekenaars was sendelinge en regeringsamptenare wat geen formele skoling in hierdie tipe navorsing gehad het nie en dit as 'n neweproduk van hul eintlike werksaamhede gesien het. In hierdie verband kan twee publikasies genoem word wat in 1905 verskyn het, naamlik die Transvaal Native Affairs Department se *Short History of the Native Tribes of the Transvaal* en R.H. Massie van die War Office se *The Native Tribes of the Transvaal*, 'n verwerking van eersgenoemde. Albei publikasies berus op mondelinge getuieis wat deur plaaslike sendelinge en 'naturellekommissaris' onder die Hurutshe ingesamel is. Hoewel hulle nie onder die Hurutshe sendingwerk gedoen het nie, het John Brown (1926) in sy *Among the Bantu Nomads* en A.J. Wookey (1945) se *Dicò tsa Secwana* belangrike etnohistoriese inligting oor hierdie en ander Tswanagroepe beskikbaar gestel. Voorts is die bydrae oor die Hurutshe in die *Short History* in hersiene vorm in 1947 in *African Studies* gepubliseer op grond van nuwe inligting wat reeds in 1922 deur die Hermannsburgse sendeling, F.H.W. Jensen, en die naturellekommissaris van Zeerust verstrekk is. Jensen het sy vader, Thomas Jensen, een van die eerste sendelinge onder die Hurutshe by Dinokana, opgevolg. Hy het ook enkele prysgedigte van die Hurutshe opgeteken wat waardevolle inligting oor die regeringstydperke van verskeie stamhoofde bevat (Breutz 1953:28-35; Jensen 1929). Die volledige opgawe van die mondelinge oorleweringe van die Lete, die vroeë bure van die Hurutshe in Marico, is deur Vivien Ellenberger (1937, 1954) opgeteken.

Hierdie bronne het 'n basis gebied vir die navorsing van die staatsetnoloog, P.-L. Breutz, wat veral sedert die vyftigerjare op 'n meer sistematiese wyse mondelinge oorleweringe onder die Hurutshe en ander Tswanagroeperinge opgeteken het. Breutz het verskeie monografieë oor die Tswana voltooi, waarvan *The Tribes of Marico District*, wat in 1953 verskyn het, veral vir hierdie studie van belang is. Samevattinge van sy vroeëre navorsing is in 1975 in 'n ongepubliseerde verslag, 'n *Etniese Oorsig van die Tswana*, en in 1989 in die kompilasiewerk, *A History of the Batswana and Origin of Bophuthatswana*, gepubliseer. *The Tribes of Marico District*, wat terselfdertyd ook die omvattendste etnografiese werk oor die Hurutshe verteenwoordig, bevat die mondelinge oorleweringe van verskeie stamgroeperinge onder die Hurutshe waarin onder meer die genealogieë van die heersende linies, die wel en wee van die verskillende regeerders en lysste van die stamskole

aangedui word. Die wetenskaplike optekening van die mondelinge oorleweringe van die Tswana is dus by uitstek deur antropoloë gedoen.

Die mondelinge oorleweringe wat deur Breutz opgeteken is, vorm die basis van die rekonstruksie van die bewoningsfases in hoofstuk II. Ten spyte van onmiskenbare leemtes bly sy monografieë 'n primêre en onvervangbare inligtingsbron oor die voorgeskiedenis van die Hurutshe en Marico, aangesien dit op uitgebreide antropologiese veldwerk berus waarin segslui van verskillende Hurutsheseksies en ander Tswanastamme ondervra is. Onder die leemtes is daar in die eerste instansie metodologiese tekortkominge, wat verstaanbaar is aangesien die wetenskaplike studie van mondelinge oorleweringe ten tye van sy navorsing nog in sy kinderskoene was. Jan Vansina se baanbrekerswerk, *Oral Tradition*, het byvoorbeeld eers verskyn nadat Breutz sy veldwerk voltooi het. Benewens sy inkonsekwente en dikwels foutiewe ortografie ten opsigte van veral die optekening van inheemse plekname, het Breutz ook geen oorspronklike Tswanatekste van die oorleweringe opgeteken nie, anders as in die geval van sy kollega, N.J. van Warmelo, wat hoofsaaklik onder die Venda navorsing gedoen het. Dit is dus moeilik om te bepaal in watter mate sy eie interpretasie met dié van sy segslui se weergawe van die oorleweringe vervleg is.

In die tweede instansie het die optekening binne 'n wetenskaplike en polities-historiese raamwerk geskied waarin daar van die veronderstelling uitgegaan is dat Bantoesprekendes relatief laat intrekkers suid van die Limpopo was, dat hulle suidwaartse verspreiding in migrasiegolwe geskied het, en dat hulle nie daartoe in staat was nie om komplekse sosiale eenhede tot stand te bring waarvan klipruïnes soos Groot-Zimbabwe getuig het (Hall 1990:65-67). Aangesien die radiokoolstofdateringsmetode nog skaars ontwikkel was, was daar nie 'n onafhanklike chronologiese toetsmeganisme geredelik beskikbaar nie en is die opvatting wyd verkondig dat Bantoesprekendes die Kaapse oosgrens nie lank voor die aankoms van Jan van Riebeeck in 1652 bereik het nie.

Dit is binne hierdie konteks dat die volgende stellings van Breutz (1953:16, 1955:22-23) oor die bouers van die klipmuurkomplekse van Marico en omliggende gebiede beoordeel moet word: 'It is not certain who the inhabitants of the ruined cities were, but apparently the country belonged to the king Monomotapa before 1500 as is indicated on all maps of the 17th and 18th century. Monomotapa's people still inhabited the stone structures in the present Matebeleland in Southern Rhodesia in 1500, whereas the ruins of Mashonaland belong to a much older culture' en 'As stone kraals are not characteristic of either Bantu or Nilo-Hamitic peoples, these stone structures may perhaps be attributed to some Hamitic or Semitic race.' Hoewel Breutz se standpunt, waaraan hy terloops tot op hede bly vasklou het (kyk Breutz 1989:3), sedertdien deur die resultate van verskeie argeologiese navorsingsprojekte oor die Ystertydperk weêrlê is, hou dit tog belangrike implikasies in vir die benutting van die mondelinge oorleweringe wat deur hom opgeteken is. Sy verwerping van onder andere die getuienis van Hurutshesegslui dat hulle voorouers die bouers van die klipmuurkomplekse in Marico was (kyk Breutz 1953:15), bring naamlik mee dat sy aanduiding van die ligging van hul vroeëre woonplekke vaag is, wat op sy beurt weer die argeologiese opsporing en identifisering daarvan bemoeilik het, soos in hoofstuk IV in verband met die ligging van Kaditshwene aangetoon sal word.

Ofskoon Legassick (1969) en Manson (1990) reeds enigermate probeer het om 'n sintese van veral die mondelinge oorleweringe te maak wat deur Breutz opgeteken is, was die voorgeskiedenis van die Hurutshe en Marico nie die primêre fokus van hul ondersoek nie en is hul uiteensettings derhalwe oorsigtelik. Legassick se bydrae, *The Sotho-Tswana Peoples before 1800*, wat in 1969 in 'n versameling historiese studies onder die redaksie van Leonard Thompson verskyn het, dek

uiteraard veel meer as net die voorgeskiedenis van die Hurutshe, maar sy interpretasie van die historiese prosesse en kragte wat 'n rol onder die Tswana sedert ongeveer 1500 gespeel het, kan in 'n groot mate ook op die Hurutshe van toepassing gemaak word. Volgens Legassick (1969:107) was die dominante historiese proses onder die Sotho-Tswana vanaf 1500 tot die begin van die agtiende eeu een van die 'fragmentation of a number of chiefdoms into lineage-clusters which dispersed themselves widely over the present Transvaal and northern Orange Free State'. Hoewel fragmentering of 'fission' nog steeds voortgeduur het, het die amalgamasie van gemeenskappe in 'konfederasies' vanaf die agtiende tot die begin van die negentiende eeu die dominante proses geword. Oor die periode voor 1500 kan daar volgens Legassick (1969:119, 121) min uit die oorleweringe afgelei word, behalwe dat die Sotho-Tswana toe reeds baie van hul onderskeidende kulturele kenmerke moes ontwikkel het.

In 'n oorsig van die geskiedenis van die Hurutshe voor die *difaqane* in sy doktrale proefskrif, *The Hurutshe in the Marico District of the Transvaal, 1848-1914*, onderskei Andrew Manson (1990:36-50) drie periodes, naamlik 'n tydperk van sowel verdeling as sentralisasie tussen ongeveer 1200 tot 1750, 'n periode van sentralisasie en staatsvorming tussen ongeveer 1750 en 1790, gevolg deur 'n periode van onderlinge konflik tussen Tswanagroepe tussen 1790-1820. In die uiteensetting van bewoningsfases in hoofstuk II sal daar op die ooreenkomste met Manson se chronologiese indeling, asook die basis van die verskille daarmee, gewys word. Dit is ook van belang dat hy bevind het dat die moontlikheid gering is om substantiewe nuwe mondelinge oorleweringe oor die periode voor die middel van die negentiende eeu onder die Hurutshe op te teken: 'Oral records were of very limited value in the period prior to this - in the middle and latter decades of the nineteenth century - as most informants repeated interpretations of traditions written up by Jensen (a H.M.S. missionary), and the ethnologists Breutz and Lestrade in the first half of this century' (Manson 1990:27). Hierdie bevinding is tydens onlangse veldwerk bevestig, sodat my eie ondervraging van Hurutshesegslui hoofsaaklik tot die lokaliserings van argeologiese terreine en die optekening van plekname beperk is.

6. DOKUMENTÊRE BRONNE OOR MARICO IN DIE VROEË NEGENTIENDE EEU

Soos reeds op gesinspeel is in die verwysing na John Campbell se besoek aan Kaditshwene in 1820, is 'n derde inligtingsbron vir hierdie ondersoek van belang, te wete die kontemporêre dokumentêre getuienis oor die vroeë negentiende-eeuse geskiedenis van Marico. Hierdie geskrewe getuienis oor Marico was hoofsaaklik van sendelinge en, in 'n mindere mate, van reisigers, avonturiers of handelaars afkomstig. Hoewel vroeë verwysings na die Hurutshe deur Lichtenstein (1815:408) in sy reisjoernaal van 1805, Burchell (1824:399) tydens sy reis na die binneland in 1812, en Campbell (1815:217) tydens sy besoek aan Dithakong in Julie 1813 aangeteken is, is laasgenoemde se joernaal van sy besoek aan die Hurutshehoofstad, Kaditshwene, in Mei 1820 die eerste skriftelike ooggetuieverslag van die eindfase van die Ystertydperk in Marico. Hierdie bron is, soos aangedui is, reeds enigemate deur Mason benut in sy studie van die klipbouvalkompleks op die Vergenoegdrant ten suide van Zeerust.

Campbell se reis na Kaditshwene het gevolg na aanleiding van gerugte oor die rykdom van hierdie Tswanagroep en was daarop gemik om die moontlikheid van die stigting van 'n sendingstasie aldaar te ondersoek. Sy waarnemings en wedervaringe onder die Hurutshe van Kaditshwene van 4 tot 12 Mei 1820 is opgeteken in meer as 50 bladsye in sy joernaal wat in 1822 gepubliseer is (Campbell 1822 [i]:222-277). Die ongepubliseerde manuskrip van die reisverslag (MSB77) wat in die Suid-

Afrikaanse Biblioteek in Kaapstad bewaar word, dien as 'n aanvullende bron van inligting oor die geskiedenis en leefwyse van hierdie gemeenskap aan die einde van die Ystertydperk. Daarbenewens bevat die Campbellversameling in die Suid-Afrikaanse Biblioteek ook 'n aansienlike getal ongepubliseerde waterverfsketse waarin die hoofstad van die Hurutshe, die omgewing, woonstrukture en aspekte van hul leefwyse uitgebeeld word. Hierdie sketse is van meer historiese waarde as die sketse wat in Campbell (1822[i]) se joernaal gepubliseer is, aangesien laasgenoemde deur die graveerder artisties 'verbeter' is en gevolglik 'n minder getroue weergawe van sy waarnemings verteenwoordig. Dit was van deurslaggewende belang in die bepaling van die korrekte ligging van Kaditshwene (kyk hoofstuk IV), asook in die beskrywing van die leefwyse van die nedersetting se eertydse bewoners (kyk hoofstuk VI).

Hoewel dit nie altyd eksplisiet vermeld hoef te word nie, is dit noodsaaklik dat hierdie primêre dokumente, waaronder reisbeskrywings, voortdurend aan inwendige bronnekritiek onderwerp word waarin die bevoegdheid of vermoë van die skrywers om die waarheid te vertel en waarnemings te maak, asook hulle geloofwaardigheid, in berekening gebring word (kyk Tosh 1991:59-65). Oorweging moet onder andere geskenk word aan die skrywers se kennis van die taal en kultuur van die groepe waaroor hulle berig, hulle waarnemingsvermoë, of hulle ooggetuies was, asook hoe gou hul reisindrukke na die belewing daarvan opgeteken is. Pelzer (1967:71-72) laat hom soos volg hieroor uit: 'In 'n reisbeskrywing word in die reël altyd so 'n wye terrein betree dat selfs die deskundige en wyd geskoolde plek-plek moet faal, want niemand kan oor so 'n verskeidenheid fasette gesaghebbend oordeel nie. 'n Reisbeskrywing stel buitendien besonder swaar eise. Om kaleidoskopies te beweeg, telkens voor 'n geheel nuwe situasie geplaas te word en dan tog elke keer 'n rype en weldeurdagte oordeel uit te spreek, is haas onmoontlik. Daarby is dit 'n vorm van geskiedskrywing waarby menslike emosies moeilik heeltemal onderdruk kan word. Die neiging om 'n subjektiewe oordeel uit te spreek, al is dit ook onbewus en onopsetlik, is haas onontwykbaar. Maar ten spyte van dit alles is daar in elke reisbeskrywing, selfs die wat deur 'n volslae leek op 'n onbeholpe en gebrekkige wyse saamgestel is, selfs al is dit deurspek met vooroordeel, iets wat van waarde is.'

Dit is dus wel moontlik dat John Campbell se beskrywing van Kaditshwene deur sy sendingywer gekleur is; trouens, daar kan uit 'n opmerking van die sendeling Robert Moffat van Kuruman afgelei word dat die sendeling Stephen Kay na afloop van sy besoek aan Kaditshwene die volgende jaar kritiek uitgespreek het oor die rooskleurige prentjie wat Campbell van die Hurutshe geskilder het. Moffat het naamlik in hierdie verband aangeteken: 'He [Kay] read to us his account of his Maharootze journey, where he animadverts very sharply on our friend, Mr. Campbell. I cautioned him against it. He promised to soften some of his expressions before he sent it to the Committee' (Schapera 1951:34). Volgens Legassick (1970:275) was Kay 'inspired by Campbell's account of the interior', maar is hy waarskynlik deur die toestand onder die Tswana en die vooruitsigte op sendingwerk ontugter. Ook Moffat was nie oortuig van Campbell se optimisme oor die uitbreiding van die sendingaksie na die Hurutshe nie, soos blyk uit 'n skrywe van hom in Januarie 1821: 'I may add that it is a pity that Mr. Campbell does not know the present state of Lattakoo [Dithakong]. It would save him building so many castles in the air about the Maharootze nation, who are now involved in war with the surrounding tribes and declare that that they will not lay down arms till they have drunk Macabba's [Makaba, die stamhoof van die Ngwaketse] blood' (Schapera 1951:13).

Stephen Kay was 'n sendeling van die Wesleyaanse Metodistekerk, en 'n verslag van sy besoek aan Kaditshwene van Augustus 1821 is in 1834 in sy boek, *Travels and Researches in South Africa*, gepubliseer. Dit vorm 'n waardevolle inligtingsbron, veral wanneer dit met Campbell se joernaal

vergelyk word. Die feit dat Kay se beskrywing van sy besoek aan Kaditshwene so lank na afloop daarvan verskyn het en die datum daarvan nie daarin vermeld word nie, het Mason (1986:655, 848) enigermate laat twyfel of dit inderdaad plaasgevind het, soos blyk uit die volgende opmerkings van hom oor die aangeleentheid: 'The missionary Stephen Kay claims to have visited Kaditshwene the year after Campbell, and published a Tswana hut plan which may have been copied from Burchell' en 'John Campbell was the first and last white man to visit Kaditshwene, and the only white man to see a functioning Transvaal Late Iron Age settlement. Shortly after Campbell, a second missionary claimed to have visited Kaditshwene'. 'n Aantal dagboekinskrywings oor sy besoek aan Kaditshwene het egter behoue gebly in 'n ongepubliseerde brief wat Kay op 20 Augustus 1821 aan die direkteur van sy sendinggenootskap gerig het (Wesleyan-Methodist Missionary Society [W.M.M.S], Box I, File 1821). Dit korreleer met die gegewens in die latere publikasie van sy reisjoernaal en toon aan dat hy Kaditshwene op 9 Augustus 1821 bereik het en weer op 14 Augustus 1821 daarvandaan na die Ngwaketse in die teenswoordige Botswana vertrek het. Moontlik het Kay ook op sy terugreis op 20 Augustus 1821 by Kaditshwene aangegaan.

Berigte oor die aanvalle op en verwoesting van Kaditshwene tydens die *difaqane*, sommige afkomstig van Bahurutshe wat ooggetuie daarvan was, het Robert Moffat, 'n sendeling onder die Tlhaping by Kuruman, en Thomas Hodgson, die Wesleyaanse sendeling onder die Barolong booSeleka by Matlwase, vanaf 1823 bereik en word in hul briewe vermeld (vgl. Cope 1977; Schapera 1951). Die Hurutshe van Kaditshwene, wat tydens hierdie onrusperiode na Mosega gevlug het, is ook deur Moffat en die handelaars Robert Scoon en William McLuckie aldaar besoek, nog voordat die Franse sendelinge van die Paryse Sendinggenootskap in 1831 met hul sendingwerk op Mosega begin het (vgl. Chase 1830). Hul verslae, tesame met dié van die Franse sendelinge wat in die *Journal des Missions Évangéliques de Paris* opgeneem is, asook die latere reisbeskrywings van onder meer Andrew Smith en William Cornwallis Harris, werp interessante lig op die toestand in Marico en die lotgevalle van die Hurutshe tydens die *difaqane*, dit wil sê op die oorgang van die voorhistoriese na die historiese tydperk (kyk Harris 1852; Kirby 1939, 1940; Lye 1975). Kortom, daar is 'n verskeidenheid van tydenswoordelike dokumentêre bronne wat lig kan werp op die latere voorgeskiedenis van die Hurutshe en Marico, maar wat tot nog toe grootliks onontgonne was.

7. SLOT

Ideaal gesproke, veronderstel hierdie interdisiplinêre studie 'n navorsingstrategie waarvolgens die bestaande argeologiese inligting eers verwerk word, waarna die mondelinge oorleweringe en dokumentêre getuïenis oor die gebied en periode ondersoek word, voordat daar tot die argeologiese vindplekopname, opgrawings en analises oorgegaan word met die oog op die uiteindelijke vergelyking en sintese van die verskillende datakontekste. In die praktyk was dit egter nie altyd 'n eenlynige navorsingsproses nie en was daar net soos tussen data en teorie, ook 'n voortdurende wisselwerking tussen argeologiese veldwerk, die ontleding van die opgetekende mondelinge oorleweringe, dokumentêre navorsing, interpretasie en probleemformulering. In die aanbieding van die navorsingsresultate word nietemin probeer om die inligting van elke datakonteks afsonderlik te evalueer voordat 'n vergelyking en sintese voorgehou word. In hoofstuk II word 'n rekonstruksie van bewoningsfases aan die hand van die opgetekende mondelinge oorleweringe en kontemporêre dokumentêre getuïenis aangebied. Daarna volg 'n uiteensetting van die eerste fase van die argeologiese veldondersoek in hoofstuk III, wat 'n beskrywing van die omgewing en die resultate van die vindplekopname insluit. In hoofstuk IV word die dispuut wat rondom die ligging en naam van Kaditshwene, die vroeë negentiende-eeuse hoofsetel van die Hurutshe, ontstaan het, aan die

hand van mondelinge oorleweringe, pleknaamkundige ondersoeke, dokumentêre getuienis en argeologiese data behandel. Hoofstuk V bevat 'n beskrywing van die opgrawings, opmetings, daterings en vondste-analises van geselekteerde vindplekke wat argeologies nader ondersoek is. In hoofstuk VI word aspekte van die leefwyse van die Latere Ystertydperkbewoners van Suidoos- en Sentraal-Marico met behulp van die verskillende inligtingsbronne en etnografiese analogieë gerekonstrueer, asook patrone van kulturele kontinuïteit en/of verandering bespreek wat in die argeologiese rekord geïdentifiseer is. In die slothoofstuk word die kultuurhistoriese raamwerk vir Suidoos- en Sentraal-Marico afgerond deur die bewoningsfases wat aan die hand van die mondelinge oorleweringe en die kontemporêre dokumentêre getuienis opgestel is, met die argeologiese data, veral die radiokoolstofchronologie, te korreleer. Die navorsingbevindinge word ook in die lig van die bestaande kennis oor die Molokotradisie en die voor- en vroeë geskiedenis van die Tswana in 'n breër geografiese en historiese konteks geplaas, waarna die resultate van die interdisiplinêre benadering wat gevolg is, finaal geëvalueer word.

2526 RUSTENBURG

TABEL 1.1 FAUNA-ANALISE: VERGENOEGD 279 JP
 SPESIES AANWESIG EN BASIS VAN IDENTIFIKASIE

BRON: BROWN [s.a.]

SPECIES	MNI	DT	PT	C	P-C	S/C	CA/I
<i>Canis mesomelas</i>	1			2			
<i>Panthera leo</i>	1				1		
<i>Damaliscus dorcas</i>	3		5				
<i>Antidorcas marsupialis</i>	4 (1 J)	2	12				
<i>Raphicerus campestris</i>	1 J	2					
<i>Tragelaphus strepsiceros</i>	1		1				
<i>Ovis/Capra</i>	18 (4 J)	4	16				
<i>Bos taurus</i>	32 (8 J)	3	29				
<i>Phacochoerus aethiopicus</i>	2		9	1			
<i>Equus burchelli</i>	1		5				
<i>Loxodonta africana</i>	1						1
<i>Struthio camelus</i>	1					1	
Bird - guinea-fowl-sized	1				5		
<i>Varanus</i> sp.	1				1		
Tortoise	1					2	
<i>Tropidophora ligata</i>	1						1
<i>Unio caffer</i>	8						8

MNI = Minimum Number of Individuals

J = Juvenile

DT = Deciduous teeth

PT = Permanent teeth

C = Cranial

P-C = Post-cranial

S/C: Shell/Carapace

CA/I: Complete shells, Apex, Columella/Ivory